

Демократиялық институттар және адам құқықтары Бюросы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН ПАРЛАМЕНТТІК САЙЛАУ

19 НАУРЫЗ 2023 Ж.

ДИАҚБ сайлауды бақылау жөніндегі Миссиясы

Қорытынды есеп

Варшава
14 шілде 2023 ж.

МАЗМҰНЫ

I.	ТҮЙІНДЕМЕ	1
II.	КІРІСПЕ ЖӘНЕ АЛҒЫС СӨЗДЕР	4
III.	АЛҒЫШАРТТАР ЖӘНЕ САЯСИ МӘНМӘТІНІ	5
IV.	САЙЛАУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗА	6
V.	САЙЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	8
VI.	САЙЛАУШЫЛАРДЫ ТІРКЕУ	11
VII.	ПАРТИЯЛАР МЕН КАНДИДАТТАРДЫ ТІРКЕУ	12
VIII.	САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫ	14
IX.	САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫН ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ...	18
X.	БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ	20
A.	Медиа Орта.....	20
B.	Нормативтік-құқықтық база.....	22
C.	БАҚ мониторингінің нәтижелері	24
XI.	САЙЛАУ ДАУЛАРЫН РЕТТЕУ	25
XII.	САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ	29
XIII.	САЙЛАУ КҮНІ	30
A.	Сайлау учаскелерін ашу және дауыс беру	30
B.	Дауыстарды санау	31
C.	Дауыс беруді қорытындылау және сайлау нәтижелерін жариялау.....	31
XIV.	ҰСЫНЫСТАР	33
A.	Басымдықты ұсыныстар	33
B.	Басқа ұсыныстар.....	34
	ҚОСЫМША I: САЙЛАУДЫҢ СОҢҒЫ НӘТИЖЕЛЕРІ	38
	ҚОСЫМША II: САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ ЖӨНІНДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МИССИЯНЫҢ ҚҰРАМЫНА КІРГЕН БАҚЫЛАУШЫЛАРДЫҢ ТІЗІМІ.....	39
	ДИАҚБ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ	46

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
Мерзімінен бұрын парламенттік сайлау
19 наурыз 2023 ж.

ДИАҚБ сайлауды бақылау жөніндегі Миссиясының қорытынды есебі ¹

I. ТҮЙІНДЕМЕ

Қазақстан Республикасы билігінің 19 наурызға белгіленген мерзімінен бұрын парламенттік сайлауды бақылауға шақыруы бойынша және өзінің мандатына сәйкес ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі Бюросы (ДИАҚБ) 7 ақпанда сайлауды қадағалау Миссиясын (СБМ) ашты. Иоганн Мерфи басқарған ДИАҚБ СБМ құрамына Астанада орналасқан негізгі команданың 14 сарапшысы және 17 ақпанда бүкіл ел бойынша орналастырылған 32 ұзақ мерзімді бақылаушы кірді. Сайлау күні ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясының делегациясы Сайлауды қадағалау жөніндегі халықаралық Миссияны (ХСБМ) қалыптастыру үшін ДИАҚБ СБМ-ға қосылды.

ХСБМ 20 наурызда жариялаған алдын ала нәтижелер мен қорытындылар туралы Мәлімдемеге сәйкес «2023 жылғы мерзімінен бұрын парламенттік сайлау Қазақстанды ЕҚЫҰ-ның халықаралық стандарттары мен міндеттемелеріне сәйкес сайлау өткізуге жақындату мақсатында өткізілген реформалар аясында өтті. Заңнамаға енгізілген түзетулер ДИАҚБ алдыңғы бірқатар ұсыныстарын ескеріп, сайлаушылардың таңдау жасау мүмкіндігін ұлғайтты, алайда демократиялық сайлауды өткізуге жеткілікті негізді қамтамасыз ету үшін нормативтік-құқықтық базаны одан әрі өзгерту қажет. Атап айтқанда, Конституциямен кепілдендірілген негізгі бостандықтарды жүзеге асыруға шектеулер сақталуда және кейбір саяси топтарға әлі де саяси партиялар ретінде сайлауға қатысуға рұқсат етілмейді. Сайлау саяси аренаға бәсекелестік элементтерін әкелгенімен, әр түрлі әкімшілік кедергілердің болуы өзін-өзі ұсыну тәртібімен сайлауға түскен бірқатар кандидаттар үшін үгіт-насихатты өткізу мүмкіндіктерінің теңдігіне теріс әсер етті. Тіркеуден шығару тәжірибесі кандидаттардың сайлау алдындағы жарысқа одан әрі қатысуына қатысты белгісіздік тудырды. Жалпы сайлау жарысына қатысушылар белсенді және еркін науқан жүргізді, дегенмен бұқаралық ақпарат құралдарында науқанның үстірт жариялануы және өзін-өзі цензураның кең таралуына байланысты сыни репортаждардың болмауы сайлаушылардың саналы таңдау жасау қабілетін төмендетті. Сайлау комиссиялары дайындықты тиімді жүргізіп, жалпы дауыс беру біркелкі ұйымдастырылғанына қарамастан, айтарлықтай процедуралық бұзушылықтар байқалды және дауыстарды санау және қорытындылау кезінде теріс қылықтарға қарсы маңызды шаралар жиі ескерілмеді, бұл процестің ашықтығына нұқсан келтірді» деген қорытындыға келді.

Сайлау 2022 жылғы қаңтардағы саяси тәртіпсіздіктер мен зорлық-зомбылық әрекеттерінен, 2022 жылғы 5 маусымда өткен конституциялық референдумнан және 2022 жылғы 20 қарашадағы мерзімінен бұрын президенттік сайлаудан кейін өтті. «Қаңтар оқиғаларынан» кейін Президент «Жаңа және әділ Қазақстан» жаңа мемлекеттік моделін бастамашы болып, 2023 жылдың ортасына дейін аяқталуы тиіс «барлық негізгі саяси институттарды: президенттік билікті, Парламентті және Үкіметті қайта жүктеу және жаңарту» бойынша реформалар бағдарламасын ұсынды. Реформалар бағдарламасы жалғасып жатқан халықаралық саяси және экономикалық мәселелерге байланысты ел үшін өсіп келе жатқан сын-қатерлер аясында жүзеге асырылуда.

Сайлауды реттейтін нормативтік-құқықтық базаға *Мәжілістің* барлық депутаттарын тікелей сайлауды қамтамасыз етуді, тәуелсіз кандидаттарға сайлауға қатысуға рұқсат беруді, партияларды

¹ Бұл есептің ағылшын тіліндегі нұсқасы жалғыз ресми құжат болып табылады. Қазақ және орыс тілдеріне бейресми аудармалар бар.

тіркеуге қойылатын талаптарды жеңілдетуді және сайлау шегін 7-ден 5 пайызға дейін төмендетуді қоса алғанда, ДИАҚБ-ның бірқатар алдыңғы ұсынымдарын ескеретін елеулі өзгерістер енгізілді. Дегенмен, бейбіт жиналыстарға, пікір білдіруге және бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығына қатысты негізгі бостандықтарға қатысты басым ұсыныстар әлі орындалмады. Сайлау процесінің бірқатар негізгі аспектілерін реттейтін нормативтік-құқықтық база әлі де ЕҚЫҰ-ның демократиялық сайлауға қатысты халықаралық стандарттары мен міндеттемелеріне толық сәйкес келмейді.

Сайлауға дайындықты Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) және төмен тұрған сайлау комиссиялары тиімді және белгіленген мерзімде жүргізді. ОСК тұрақты түрде трансляцияланған отырыстар өткізіп, өз шешімдерін жедел жариялап, ашықтықты көрсетті. Дегенмен, іс жүзінде қарау нәтижелері ресми отырыстар басталғанға дейін талқыланды, бұл шешім қабылдау процесінің ашықтығын төмендетті. ДИАҚБ СБМ қатысқан төменгі деңгейдегі комиссия үшін ұйымдастырылған сабақтар жақсы ұйымдастырылды, дегенмен дауыс беру құпиясы, дауыстарды санау және қорытындылау рәсімдері мәселелері әрқашан дәйекті түрде қамтылмады. ОСК сайлаушылар үшін қазақ және орыс тілдерінде ауқымды және инклюзивті ақпараттық науқан өткізді. Мүгедектігі бар адамдардың сайлау процесіне қол жеткізуін жеңілдету бойынша бірнеше оң бастамалар іске асырылды. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары төмен деңгейдегі сайлау комиссиялары жұмысының бейтараптығы мен тәуелсіздігіне қабылдауын сенімсіздік білдірді, бұл туралы комиссия құрамында «*Amanat*» ірі партиясының өкілдері басым болды.

12 миллионға жуық сайлаушы тіркелді және ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының ешқайсысы сайлаушылар тізімдерінің дәлдігі мен инклюзивтілігіне қатысты үлкен күмән тудырмады. Сайлаушылар тізімдері көпшіліктің назарына ұсынылды. Сайлаушылар тізімдері көпшіліктің назарына ұсынылды. Сайлаушылар тізіміне енгізілмеген сайлаушылар сайлау күні тиісті әкімшілік кепілдіктерсіз немесе сот бақылауынсыз қосылуы мүмкін, бұл алдыңғы қатарлы халықаралық тәжірибеге қайшы келеді және сайлаушылардың дауыс берушілер тізіміне және бірнеше рет дауыс беру мүмкіндігіне мүмкіндік береді. Интеллектуалды немесе психологиялық сипаттағы мүгедектігі бар адамдарға үшін, сондай-ақ барлық тұтқындар үшін дауыс беру құқығына шектеулер халықаралық стандарттарға қарамастан сақталады.

Соңғы өзгерістер саяси мүмкіндіктердің ауқымын, соның ішінде бір мандатты округтерде тәуелсіз кандидаттардың өзін-өзі ұсыну мүмкіндігі, сондай-ақ ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсыныстарын ішінара ескеретін саяси партияларды тіркеуге қойылатын жаңартылған талаптарды арттырды. Осыған қарамастан, қауымдастықтардың еркіндігіне әлі толық кепілдік берілмеген және негізсіз әкімшілік кедергілер, сондай-ақ партияларды тіркеу процесінде кең дискрециялық өкілеттіктер және тиімді құралдардың болмауы алаңдаушылық туғызады және кейбір саяси топтардың сайлауға ресми қатысуына кедергі келтіреді. Кандидат ретінде ұсыну үшін 10 жылдық тұру талабы халықаралық стандарттарға қайшы келеді. Тіркелу үшін барлық үміткерлер сайлау жарнасын төлеуі керек, оны көптеген өзін-өзі кандидаттар тым жоғары деп тапты.

Бастапқыда сайлау комиссиялары пропорционалды жүйе бойынша қатысу үшін 281 кандидаты бар жеті партиялық тізімді және мажоритарлық округтер бойынша сайлауға қатысу үшін 435 кандидатты, оның ішінде 359 өзін-өзі ұсынған кандидатты тіркелді. Пропорционалды емес санкциялардың алдын алу үшін жеткілікті құқықтық кепілдіктердің болмауына байланысты, халықаралық стандарттар мен тиісті тәжірибеге қарамастан, мажоритарлық қағидат бойынша кандидат болған 54 кандидат мерзімінен бұрын үгіт-насихат жүргізгені үшін және олардың салы мажоритарлық қағидат бойынша үміткер декларацияларындағы сәйкессіздіктер негізінде есептен шығарылды. Кандидаттардың құжаттамасын тексеру мерзімдері ресми үгіт-насихаттың басталуымен келісілмегендігі кейбір кандидаттардың науқан аяқталғанға дейін олардың мәртебесіне қатысты белгісіздікке әкелді.

Жалпы, үміткерлер белсенді науқан жүргізді, олардың ішіндегі ең көрнектісі «*Amanat*» партиясы болды; бірақ кейбір аймақтар мен ауылдық жерлерде үгіт-насихат жұмыстарының көрінуі төмен болды. Партиялық платформалар мен үндеулер әлеуметтік және экономикалық мәселелердің кең ауқымын қарастырды, бірақ жалпы президенттік реформалар бағдарламасын қолдады. Үгіт-насихат жұмыстары серпінді болды және көпшілік округтерде, ірі қалаларда және онлайн режимінде сайлауалды жарысқа көбірек қатысуға ықпал етті, кейбір өзін-өзі ұсынған үміткерлер балама бағдарламаларды ұсынды. Жалпы, кандидаттар сырттағы митингілерден аулақ болды; кейбір жағдайларда жергілікті билік мұндай іс-шараларды өткізуге рұқсат беруден бас тартты. Соның ішінде, ДИАҚБ СМБ ұлттық азшылықтарға қатысты ешқандай кемсітушілік риториканы байқамады.

Әйелдер әлі де аз ұсынылған, әйелдердің қоғамдық және саяси өмірге қатысуын ынталандыру шаралары шектеулі. Парламенттегі орындарды бөлу кезінде қолданылатын әйелдерге, жастарға, сонымен қатар мүгедектігі бар адамдарға арналған 30 пайыздық бірыңғай квота бар. Әйелдер пропорционалды сайлау жарысында кандидаттардың 29 пайызын және мажоритарлық округтерде 20 пайызын құраса да, олар тек 18 орынға ие болды (18 пайыз), бұл алдыңғы сайланған *Мәжілістен* (26 пайыз) айтарлықтай аз. Саяси партиялардың әйел кандидаттарды ілгерілету әрекеттері шектеулі болғанына қарамастан, бірқатар танымал әйелдер өзін-өзі ұсынған кандидаттар ретінде сайлауға түсті. Науқан барысында гендерлік мәселелер айтарлықтай дамымады. Әйелдер сот жүйесінде және төменгі деңгейдегі сайлауды өткізу органдарында кеңінен ұсынылған.

Заңда сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын мемлекеттік және жеке қаржыландыру көзделген. Заңнама үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыруға арналған қайырымдылық пен шығыстардың лимиттерін белгілейді; жеке қайырымдылыққа шектеулер енгізу ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынысына сәйкес келді. Бірқатар өзін-өзі ұсынған кандидаттар әртүрлі әкімшілік кедергілер, соның ішінде арнайы банктік шоттар ашу және сайлау алдындағы науқанға мемлекеттік субсидиялар алу қиындықтары, олардың сайлауалды мүмкіндіктерінің теңдігіне теріс әсер еткенін хабарлады. Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыруды қадағалау жөніндегі өкілеттіктері бар сайлау комиссиялары сайлау науқаны барысында түсімдер туралы жиынтық деректерді ғана жариялап, нәтижесінде - ДИАҚБ қаржылық ақпаратты ашуға және тиімді қадағалауға қатысты алдыңғы ұсынымдарын орындалмай қалдырды.

Конституциямен кепілдендірілген сөз еркіндігі мен бұқаралық ақпарат құралдары халықаралық стандарттарға қайшы келетін, шектеулі нормативтік-құқықтық базамен бұзылады. Мұндай нормативтік-құқықтық база тәуелсіз сыни есептерді жүзеге асыруға кедергі келтіреді және кең таралған өзін-өзі цензураға ықпал етеді. Ғаламтордағы сыни журналистер мен блогерлерді қорқыту және қысым көрсету жағдайлары, тіпті билік кейбір тергеулер жүргізгеніне қарамастан, алаңдаушылық туғызуда. ДИАҚБ СМБ мониторинг жүргізген телеарналардың көпшілігі саяси партиялардың үгіт-насихат жұмыстарын бейтарап тең, бірақ тек үстірт қамтуды қамтамасыз етті. Бұл шектеулі жаңалықтармен, журналистік тергеулермен және аналитикалық ақпаратпен бірге сайлаушылардың саналы таңдау жасау қабілетіне ықпал еткен жоқ. Науқанды бақылайтын онлайн-БАҚ-тың көпшілігімен жариялау, негізінен, Алматы өңіріндегі мажоритарлық кандидаттарға және аз дәрежеде «*Amanat*» партиясына бағытталып, сайлауалды жарыстың басқа қатысушыларының қызметі туралы ақпарат беруді шектеу. Жақсы жағы - партиялардың өз көзқарастарын ұсынуы үшін платформа ретінде қолданылған үш рет теледебат өтті.

Заң сайлау дауларын ақылға қонымды мерзімде шешуді көздейді. Сайлау мәселелері бойынша шағымдар мен апелляциялық шағымдар сайлау комиссиялары мен соттарға электрондық жүйе пайдаланып, сондай-ақ сот отырыстары арқылы берілуі мүмкін. Жақсы жағы – кандидаттарды тіркеуге байланысты бірқатар жағдайларда тиімді сот қорғау құралдары ұсынылды. Соған қарамастан, сайлау өткізу органдары тарапынан да, соттар тарапынан да сайлау дауларын реттеу

процесінде ашықтық жетіспеді. ОСК мен соттардың шешімдері әрдайым уақтылы жарияланбады және ОСК ашық отырыстарда шағымдарды талқыламады. Сайлаудан кейінгі кезеңде ОСК мен соттарға көптеген шағымдар түсті, олардың көпшілігі сайлау күні елеулі бұзушылықтар туралы айтты. Дауыс беру күнінен кейінгі бірқатар техникалық проблемалар, кейбір өңірлердегі соттар, прокуратура және АСК мереке күндері постэлекторальды кезеңде шағымдарды қабылдамаған жағдайлар, сондай-ақ шағымдарды шамадан тыс рәсімделген қарау ықтимал бұрмалау жағдайларын тиімді құқықтық қорғау құралдарынсыз қалдыруға себеп болды.

Жаңадан өзгертілген сайлау туралы Заң жаңадан енгізілген түзетулермен азаматтық бақылаушыларды аккредиттеудің ресми процесін енгізді, бұл жергілікті ұйымдардан сайлауды бақылауды олардың жарғылық қызметтерінің қатарына қосуды талап етті. Жалпы, бақылаушыларды аккредиттеу инклюзивті болды. ДИАҚБ СБМ-нің кейбір сұхбаттасушылары Үкіметпен байланысты азаматтық бақылаушылар топтарын ілгерілетуді ынталандыру саясатына алаңдаушылық білдірді, бұл тәуелсіз бақылаушы ұйымдардың мүмкіндіктерін азайтады. Бірқатар жергілікті бақылаушылар ХСБМ-ге олардың сайлау күніндегі бақылау қызметіне кедергі келтіретіні туралы хабарлады.

Жалпы сайлау күні тыныш және ұйымшыл өтті. Дауыс беру тиімді ұйымдастырылды және жалпы процедуралар сақталды, бұл жалпы ХСБМ тарапынан процестің оң бағасын көрсетеді. Дегенмен, ХСБМ дауыс беруге қатысқан сайлаушылар саны мен сайлаушылардың ресми түрде келу көрсеткіштері арасындағы тұрақты сәйкессіздіктерді атап өтті. ХСБМ елеулі процедуралық қателіктерге және салыстыру процедураларын елемеуге байланысты байқалған сайлау учаскелерінің жартысына жуығында дауыстарды санауды теріс бағалады. Жалпы, дауыстарды санау процесі 1990 жылы ЕҚЫҰ-ның Копенгаген құжаты талап еткендей, дауыстар есептеліп, әділ жазылды ма деген сұрақтар туғызды. Бақылаушылардың төрттен бірінде, ХСБМ дауыс беруді қорытындылау процесін теріс бағалады, бұл негізінен азаматтық және халықаралық бақылаушылардың процедураларға толық қол жетімділігінің болмауына байланысты болды. Сайлау нәтижелері жалпыұлттық, аймақтық және жергілікті деңгейлерге бөлінбегендіктен, ашықтық одан әрі төмендеді.

Бұл есепте Қазақстандағы сайлауды ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, сондай-ақ басқа да халықаралық міндеттемелер мен демократиялық сайлау стандарттарына жақындатуға бағытталған күш-жігерді қолдау бойынша ұсыныстар ұсынылады. Басымдықты ұсынымдар плюралистік бәсекелестік саяси ортаға, атап айтқанда, қауымдастықтардың, бейбіт жиналыстардың еркіндігіне құқықтарды іске асыруға және пікір білдіруге, сайлау комиссияларының құрамына, бақылаушылардың бүкіл сайлау процесіне қол жеткізуіне және сайлау нәтижелерін шашыраңқы түрде жариялауға қатысты нормативтік-құқықтық базаны қайта қарауға қатысты. ДИАҚБ осы және алдыңғы есептердегі ұсыныстарды орындауда билікке көмек көрсетуге дайын.

II. КІРІСПЕ ЖӘНЕ АЛҒЫС СӨЗДЕР

Қазақстан Республикасы билігінің 19 наурызға белгіленген мерзімінен бұрын парламенттік сайлауды бақылауға шақыруы бойынша және өзінің мандатына сәйкес ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі Бюросы (ДИАҚБ) 7 ақпанда сайлауды қадағалау Миссиясын (СБМ) ашты. Иоганн Мерфи басқарған ДИАҚБ СБМ құрамына Астанада орналасқан негізгі команданың 14 сарапшысы және 17 ақпанда бүкіл ел бойынша орналастырылған 32 ұзақ мерзімді бақылаушы кірді. ДИАҚБ СБМ елде 29 наурызға дейін постэлекторлық кезеңдегі оқиғалардың дамуын бақылау үшін қалды.

Сайлау күніне орай ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясының (ЕҚЫҰ ПА) делегациясы сайлауды бақылау жөніндегі халықаралық Миссияны (ХСБМ) құра отырып, ДИАҚБ-ға қосылды. ЕҚЫҰ

бақылаушыларының қысқа мерзімді миссиясының арнайы үйлестірушісі және жетекшісі ретінде ЕҚЫҰ-ның қазіргі төрағасы Ирен Хараламбидисті тағайындады, ал ЕҚЫҰ ПА делегациясын Райнхольд Лопатка басқарды.

Сайлау күні ХСБМ ЕҚЫҰ-ға 42 қатысушы мемлекеттен 404 бақылаушы, оның ішінде ДИАҚБ - дан 46 ұзақ мерзімді және 281 қысқа мерзімді бақылаушы, сондай-ақ ЕҚЫҰ ПА делегациясының 77 мүшесі; бақылаушылардың 40 пайызы - әйелдер. Сайлау ашылуын бақылау 117 сайлау учаскесінде, дауыс беру бүкіл ел бойынша 1201 сайлау учаскесінде жүзеге асырылды. Дауыстарды санауды бақылау 128 сайлау учаскесінде, ал қорытындыларды шығару үшін 47 аумақтық сайлау комиссиясында (АСК) жүзеге асырылды.

ДИАҚБ СБМ сайлау процесінің ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, басқа да халықаралық міндеттемелерге және демократиялық сайлау стандарттарына, сондай-ақ жергілікті заңнама сәйкестігін бағалады. Осы қорытынды есеп 20 наурызда Астанада өткен баспасөз конференциясында жарияланған алдын ала нәтижелер мен қорытындылар туралы Мәлімдемеден кейін дайындалды.²

ДИАҚБ СБМ Қазақстан Республикасының билігіне сайлауды бақылауды жүзеге асыруға шақырғаны үшін, сондай-ақ Орталық сайлау комиссиясы мен сыртқы істер Министрлігіне ынтымақтастық пен көмек көрсеткені үшін алғыс білдіреді. Миссия, сонымен қатар, басқа республикалық және жергілікті мемлекеттік институттардың өкілдеріне, кандидаттарға, саяси партиялардың, азаматтық қоғамның, бұқаралық ақпарат құралдарының, халықаралық қоғамдастықтың өкілдеріне және басқа да сұхбаттасушыларға ынтымақтастық пен пікір алмасқаны үшін ризашылықтарын білдірді.

III. АЛҒЫШАРТТАР ЖӘНЕ САЯСИ МӘНМӘТІНІ

19 қаңтарда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев 19 наурызда барлық деңгейдегі жергілікті кеңестерге (*мәслихаттарға*) жергілікті сайлаумен бір мезгілде өтетін Парламенттің төменгі палатасына (*Мәжіліске*) мерзімінен бұрын парламенттік сайлау өткізу туралы жариялады.³ Сайлау 2022 жылғы қаңтардағы саяси толқулар мен өлімге әкелген зорлық-зомбылықтан, 2022 жылғы 5 маусымдағы Конституциялық референдумнан және 2022 жылғы 20 қарашадағы мерзімінен бұрын президенттік сайлаудан кейін өтті.⁴ «Қаңтар оқиғаларынан» кейін Президент «Жаңа және Әділетті Қазақстан» жаңа мемлекеттік моделін бастамашы болып, 2023 жылдың ортасына дейін аяқталуы тиіс «барлық негізгі саяси институттарды қайта жүктеу және жаңарту» бойынша реформалар бағдарламасын ұсынды.⁵ Реформалар бағдарламасы жалғасып жатқан халықаралық саяси және экономикалық мәселелерге байланысты өсіп келе жатқан проблемалар аясында жүзеге асырылады.

Өзін-өзі ұсынған кандидаттардың сайлауға түсу мүмкіндігі, сондай-ақ екі жаңа саяси партияның жақында тіркелуі қоғамның көбірек қатысуына ықпал етті және осы сайлауда баламалардың саяси мүмкіндіктерін кеңейтті. Алайда, азаматтардың саяси өмірге қатысу қабілеті, атап айтқанда, қауымдастықтар, бейбіт жиналыстар мен пікір білдіру еркіндігінің іргелі құқықтарын құрметтеуге

² Қазақстандағы сайлау бойынша ДИАҚБ-ның алдыңғы есептерін [қараңыз](#).

³ Қазақстанда жанама дауыс беру арқылы сайланатын *Мәжілістен* және 50 сенатордан тұратын жанама сайланатын Сенаттан екі палаталы Парламент бар. ДИАҚБ СБМ *мәслихатқа* сайлауды олар парламенттік сайлауға әсер еткен дәрежеде ғана қадағалады. 2021 жылдың қаңтарында алдыңғы парламенттік сайлау өтті.

⁴ 2022 жылдың қаңтарында жанармай бағасының өсуіне байланысты демонстрациялар экономикалық және саяси реформалардың ұлттық талаптарына айналды. «Қаңтар оқиғаларынан» кейінгі ресми есептерде 238 адам қаза тапты, оның ішінде 19 құқық қорғау органдарының қызметкерлері. 2022 жылғы мерзімінен бұрын президенттік сайлауында Президент Тоқаев 81,31 пайыз дауыс алды.

⁵ Саяси партиялардың санын көбейту, саяси бәсекелестікті күшейту және *Мәжіліс* құрамын жаңарту көзделді. Президенттің 2022 жылғы 1 қыркүйектегі халыққа [Жолдауын](#) қараңыз.

қатысты әлі толық кепілдендірілмеген.⁶ Заңнаманың партияларды тіркеу талаптары жеңілдетілгеніне қарамастан, 2022-23 жылдары саяси партиялар ретінде тіркеуге өтініш берген 23 топтың тек 2-сі тіркелді, 17-сі бас тартылды және 4 партияны тіркеу әлі аяқталған жоқ.⁷

Билік ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 3 және 7.6-тармақтарына сәйкес толыққанды плюралистік және бәсекелі саяси ортаны құру жөніндегі одан әрі күш-жігер туралы мәселені қарастыруы керек.

Сайлауға тіркелген барлық жеті саяси партия қатысты. Алдыңғы сайланған Парламентте үш партия ұсынылды: «*Amanat*» (бұрынғы «Нұр Отан») - 76 орын, «*Ақ Жол*» демократиялық партиясы - 12 орын және Қазақстан Халық партиясы (ҚХП) - 10 орын, сондай-ақ «*Ауыл*» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы, Жалпыұлттық социал-демократиялық партия партия (ЖСДП) және екі жаңа партия – «*Baytaq*» және «*Respublica*».⁸

2021 жылғы санақ бойынша халықтың 70,4 пайызын қазақтар құрайды. Азшылықтың ең көп бөлігі болып табылатын орыстар, халықтың 15,5 пайызын құрайды.⁹ Конституция ұлттық және діни негіздер бойынша кемсітушілікке тыйым салады және Ана тілі мен мәдениетін пайдалану құқығына кепілдік береді. Орыс тілі мемлекеттік мекемелерде және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында қазақ тілімен тең дәрежеде ресми түрде қолданыла алады.

IV. САЙЛАУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗА

Парламенттік сайлаудың құқықтық негізі Конституциядан (соңғы түзетулер 2022 жылдың қыркүйегінде енгізілді) және конституциялық сайлау туралы заңнан (сайлау туралы Заң, 2022 жылдың қарашасындағы соңғы түзету), сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты заңнаманың тиісті ережелерінен, бейбіт жиналыстар туралы Заңнан, саяси партиялар туралы Заңнан, Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстен пен Қылмыстық кодекстен тұрады. Қазақстан демократиялық сайлауды өткізуге байланысты негізгі халықаралық және өңірлік құжаттардың тарабы болып табылады.¹⁰

⁶ [ЕҚЫҰ - ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының](#) 3-тармағында ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер «саяси ұйымдарға қатысты плюрализмнің маңыздылығын» мойындады. 7.6-тармақта «жеке адамдар мен топтардың толық еркіндікпен өздерінің саяси партияларын немесе басқа саяси ұйымдарын құру құқығы» туралы айтылады.

⁷ Әділет министрлігі Жеке деректерді қорғауға сілтеме жасай отырып, бас тартудың егжей-тегжейлі себептерін айтқан жоқ. АСҚХП-ның № 25 Жалпы тәртіптегі ескертуде (БҰҰ АҚК №25 жалпы тәртіптегі ескертуде) сәйкес «өзін-өзі ұйымдастыру қабілетінің арқасында азаматтар да мемлекеттік істерді [...] жүргізуге қатысады. Бұл қатысуды сөз еркіндігін, жиналыстар мен қауымдастықтарды қамтамасыз ету қолдайды». ДИАҚБ және Венеция Комиссиясының 2020 жылғы [саяси партиялардың қызметін реттеу](#) жөніндегі [Нұсқаулығының](#) 87-тармағында: «Партияны тіркеуден бас тарту негіздері заңда нақты көрсетілуі және объективті критерийлерге негізделуі керек. Тараптарға әкімшілік себептер бойынша тіркеуден бас тартылуы мүмкін жағдайларда [...], мұндай әкімшілік талаптар ақылға қонымды және тараптарға белгілі болуы керек». Сондай-ақ, «*Партиялар мен кандидаттарды тіркеу*» бөлімін қараңыз.

⁸ ЖСДП 2021 жылғы парламенттік сайлауға бойкот жариялады.

⁹ Басқа [азшылықтардың](#) қатарына өзбектер (3,2%), украиндар (2%), ұйғырлар (1,5%), немістер (1,2%), татарлар (1,1%) жатады.

¹⁰ Оның ішінде [1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт](#) (АСҚХП), 1965 жылғы [Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенция](#), 1979 жылғы әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция, [2003 жылғы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Конвенция](#), [2006 жылғы мүгедектігі бар адамдардың құқықтары туралы Конвенция](#) (МҚК) және [ТМД стандарттары туралы Конвенция 2002 жылғы демократиялық сайлау, сайлау құқықтары мен бостандықтары](#). Қазақстан Еуропа Кеңесінің «құқық арқылы демократия үшін» (Венеция Комиссиясы) комиссиясының және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттер тобының (Gresco) мүшесі болып табылады.

2021 жылғы соңғы парламенттік сайлаудан бастап, сайлауды реттейтін нормативтік-құқықтық базаға айтарлықтай өзгерістер енгізілді. 2022 жылғы Конституцияға енгізілген түзетулер сайлау жүйесін өзгертті, бұл сайлауды өткізу, кандидаттарды тіркеу, сайлау күні өткізілетін рәсімдер және сайлау алдындағы үгіт-насихатын қаржыландыру туралы ережелердің құрылымы мен жұмысының өзгеруіне әкелді. Сайлау туралы Заңдағы басқа да маңызды жаңалықтардың қатарына әлеуметтік желілердегі сайлау алдындағы үгіт-насихат үгіт-насихат жұмыстарын реттеу және азаматтық бақылаушыларды аккредиттеудің ресми рәсімі жатады.¹¹ ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының басым көпшілігі сайлау шегін төмендетуді, *Мәжілістің* барлық депутаттарын тікелей сайлауды қамтамасыз етуді, тәуелсіз кандидаттарға сайлауға қатысуға рұқсат беруді және партияларды тіркеуге қойылатын талаптарды одан әрі әлсіретуді қоса алғанда, ДИАҚБ-ның бірқатар алдыңғы ұсынымдарын ескеретін реформаларды құптады. Сайлаудың алдында сайлау жүйесі мен сайлау органдарының құрылымын өзгерту алдыңғы қатарлы халықаралық тәжірибеге сәйкес келмейді.¹²

Соңғы реформаларға қарамастан, ДИАҚБ-ның бейбіт жиналыс еркіндігіне, пікір білдіруге және бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігіне іргелі құқықтарға қатысты алдыңғы басым ұсыныстары орындалмаған. Нормативтік-құқықтық база сайлау алдындағы үгіт-насихат және оны қаржыландыру барысындағы бұзушылықтар үшін пропорционалды емес санкцияларды, мүгедектігі бар адамдардың сайлауға түсу құқығын және сайлау құқықтарын шектеуді, сондай-ақ үгіт-насихат қаржыландырудың ашықтығына және сайлаудың бөлінбеген нәтижелерін жариялауға байланысты кемшіліктерді қоса алғанда, бірқатар кемшіліктерді сақтайды.¹³ Іс жүзінде нормативтік-құқықтық база одан әрі әлсіреді, өйткені сайлау комиссиялары мен басқа да мемлекеттік органдар Заңды негізгі еркіндіктердің жүзеге асырылуына нұқсан келтіретін етіп түсіндірді.¹⁴ Осылайша, нормативтік-құқықтық база демократиялық сайлауға қатысты ЕҚЫҰ-ның халықаралық стандарттары мен міндеттемелеріне әлі де толық сәйкес келмейді.

Сайлау нормативтік-құқықтық базасы, сондай-ақ бірлестіктердің, бейбіт жиналыстардың бостандығына және пікір білдіруге қатысты заңнаманың тиісті ережелері адам құқықтары саласындағы халықаралық міндеттемелерге және демократиялық сайлау өткізу стандарттарына сәйкестігі тұрғысынан қосымша қайта қаралуға тиіс. Мемлекеттік органдар мен сайлау органдары заңдарды негізгі бостандықтардың тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіндей етіп қолдануы керек.

2022 жылғы конституциялық реформадан кейін *Мәжіліс* 98 депутаттан (Парламент депутаттарынан) тұратын толығымен тікелей сайланатын органы болды. Палата мүшелерінің үштен екісі (69 орын) 5 пайыздық сайлау шегі бар жабық тізімдер бойынша, пропорционалды жүйе негізінде бірыңғай жалпыұлттық сайлау округі шеңберінде сайланады; Парламенттің 29 мүшесі

¹¹ 2022 жылдың шілдесінде сайлау туралы Заңға қоғаммен танысу және ескертулер беру үшін түзетулер жобасы интернетте жарияланды; азаматтық қоғам ұйымдарының ұсыныстарын ескере отырып, кейбір өзгерістер енгізілді.

¹² 2002 жылғы Венеция Комиссиясының Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының II. 2. бөлімінде «сайлау заңнамасының негізгі элементтері, атап айтқанда сайлау жүйесінің өзі, сайлау комиссияларына мүшелік және сайлау округтерінің шекараларын анықтау, сайлау өткізілгенге дейін бір жылдан аз уақыт бұрын өзгерістер енгізу үшін ашық болмауы керек» делінген.

¹³ Сондай-ақ, «*Партиялар мен кандидаттарды тіркеу*», «*Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары*», «*Бұқаралық ақпарат құралдары*» және «*Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру*» бөлімдерін қараңыз.

¹⁴ Мысалы, аумақтық сайлау комиссиялары (АСК) бастапқыда 10 жылдық өмір сүру мерзімін шектеулі түрде есептеді. Бұл кейіннен әкімшілік соттар тарапынан түзетілді. Сайлау алдындағы үгіт-насихат кезеңінің ресми басталуына дейінгі үгіт-насихат жұмыстары, сондай-ақ сайлауға қатысуға байланысты төленетін сайлау жарнасына қаражат жинау үміткерлердің тіркеуден шығарылуына әкелді («*Партиялар мен кандидаттарды тіркеу*» және «*Сайлау дауларын реттеу*» бөлімдерін қараңыз). Жеке деректерді қорғау туралы Заң кейбір жағдайларда саяси топтарға партияларды тіркеу құжаттарындағы олқылықтарды түзетуге мүмкіндік бермейтін етіп түсіндірілді. Бейбіт жиналыстар туралы Заңдағы «хабарлама» ұғымын түсіндіру бұл процедураны бейбіт жиналыстар еркіндігіне құқықты заңсыз шектеу арқылы келісу режиміне айналдырады.

мажоритарлық жүйе бойынша, бір мандатты сайлау округтерінде сайлаушылардың көпшілік даусымен бір турға сайланады (мақсатқа жеткен бірінші адам депутат болып сайланады). Сайлаудың пропорционалды жүйе бойынша кандидаттар арасында орындарды бөлу кезінде дауыс беру нәтижесінде алынған сайлаушылар дауыстарының санына сәйкес мандаттарды әрбір жеңімпаз партиядан кандидаттар алады, бұл ретте партиялар тізімдегі кандидаттардың жүру тәртібімен байланысты емес. Конституцияға сәйкес, өз партиясынан шыққан немесе одан шығарылған депутаттар, сондай-ақ ұсынылған партия өз қызметін тоқтатқан жағдайда өз мандатын жоғалтады, бұл өкілдік мандатты толық білдіру мүмкіндігіне күмән келтіреді.¹⁵ 2022 жылғы Конституцияға енгізілген түзетулер бір мандатты сайлау округінде сайланған Парламент депутатын кері қайтарып алу мүмкіндігін де енгізді.¹⁶ ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары қазіргі саяси контексте бұл ереже алынған мандаттың саяси автономиясына қауіп төндіруі мүмкін деген алаңдаушылық білдірді.

Мәжіліс депутаттарын Саяси партиялар тарапынан мандаттардан айыруға кедергі келтіретін құқықтық кепілдіктер енгізу туралы мәселені қарау қажет.

2022 жылдың желтоқсанында Орталық сайлау комиссиясы 29 бір мандатты сайлау округінің шекараларын анықтады. Дегенмен, әрбір сайлау округіндегі сайлаушылар саны айтарлықтай өзгереді, бұл алдыңғы қатарлы халықаралық тәжірибеге қайшы келеді.¹⁷ ОСК айырмашылықтарды халық тығыздығының айырмашылығымен, сондай-ақ әкімшілік аудандардың әртүрлі өлшемдері сияқты тарихи себептермен түсіндірді.

Дауыстардың теңдігін қамтамасыз ету үшін бір мандатты сайлау округтерінің шекаралары келесі сайлауға дейін ашық және консультативтік негізде мерзімінен бұрын қайта қаралуы тиіс.

V. САЙЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Парламентке сайлау сайлау комиссияларының төрт деңгейлі құрылымы шеңберінде ұйымдастырылды, олар: ОСК; 20 өңірлік аумақтық сайлау комиссиялары (АСК);¹⁸ 16 округтік сайлау комиссиясы;¹⁹ 220 аудандық және қалалық АСК; және 10223 учаскелік сайлау комиссиялары (УСК).²⁰ ОСК тұрақты жұмыс істейтін орган болып табылады. 2023 жылғы 1

¹⁵ Венеция Комиссиясы өзінің 2009 жылғы «Императивті мандат және ұқсас тәжірибелер» атты баяндамасында: «либералды-демократиялық ойлау императивті мандаттың демократиямен және өкілдік мандатпен үйлеспейтіндігін анықтады» дейді. Бұдан әрі «императивті мандатқа немесе олардың өкілдерінен саяси айырудың кез келген басқа түріне тыйым салатын негізгі конституциялық принциптің» таралуы туралы айтылады. Бұдан әрі 21-тармақта былай делінген: «Сайланған кезде депутаттар, ең алдымен, өздерінің саяси партияларына емес, оларды сайлаған сайлаушыларға есеп беруі керек. Бұл олардың өз партиясынан емес, халықтың мандатына ие болуынан туындайды».

¹⁶ Бір мандатты сайлау округінде сайланған Парламент депутатын қайтарып алу туралы дауыс беру сайлаудан бір жыл өткен соң басталуы мүмкін. Сайлаушы тиісті округ сайлаушыларының 10% - дан астамы қол қойса, тиісті сайлау комиссиясы арқылы кері бастамашылық жасай алады.

¹⁷ 27 ақпанда ОСК сайлау округтеріндегі сайлаушылар саны туралы мәліметтерді жариялады. Ең кіші сайлау округі-142 000-ға жуық сайлаушы тұратын Ұлытау облысы, ал ең ірісі-562 590-ға жуық сайлаушы тұратын Ақтөбе облысы. 29 сайлау округінің 11-інде сәйкессіздік орташа көрсеткішпен салыстырғанда 15 пайыздан асады; ең кіші округте ол 65 пайызды құрайды. 2002 жылғы Венеция Комиссиясының Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының 2.2.iv бөлімі iv сайлауда «нормадан рұқсат етілген ауытқу 10%-дан аспады және ерекше жағдайларды қоспағанда (шоғырланған азшылықты, аз қоныстанған әкімшілік құрылымды қорғау) 15%-дан аспауы керек» деп кеңес береді.

¹⁸ 17 облыстың және ірі 3 қаланың (Алматы, Астана және Шымкент) әрқайсысы үшін бір АСК.

¹⁹ Бір мандатты сайлау бойынша сайлау өткізу үшін 16 округтік сайлау комиссиясын құрылды. Округтік сайлау комиссиясының құзыреті АСК аумағымен сәйкес келетін қалған 13 бір мандатты сайлау округтерінде соңғысы округтік сайлау комиссиясының функцияларын атқарды.

²⁰ Шетелде елден тыс жерлерде дауыс беру үшін 77 УСК құрылды.

қаңтардан бастап барлық аймақтық АСК мүшелері, сондай-ақ аудандық және қалалық АСК төрағалары, орынбасарлары мен хатшылары тұрақты кәсіби негізде жұмыс істейді. Барлық сайлау комиссиялары бес жыл мерзімге тағайындалады. ОСК және АСК әрқайсысы жеті адамнан, 16 округтік сайлау комиссиясы - бес адамнан тұрады.²¹ Әйелдер сайлау органдарында кеңінен ұсынылған, ОСК-ның жеті мүшесінің екеуі және төменгі деңгейдегі комиссия мүшелерінің үштен екісінен астамы әйелдер.

Президент ОСК төрағасы мен екі мүшесін тағайындайды, ал Парламенттің екі палатасы әрқайсысы ОСК-ның екі мүшесін тағайындайды. Тиісті жергілікті кеңестер (*мәслихаттар*) тіркелген саяси партиялардан (тиісті сайлау комиссиясына бір кандидатура бойынша) келіп түскен ұсыныстар негізінде АСК, округтік сайлау комиссиялары және УСК мүшелерін сайлайды және бір мезгілде оларды босату құқығын сақтайды. Белгіленген мерзімде саяси партиялардан ұсыныстар болмаған кезде, *мәслихаттар* комиссия мүшелерін қоғамдық ұйымдар мен жоғары тұрған сайлау комиссияларының ұсыныстары негізінде сайлайды.²² Комиссия мүшелері кандидатураларды ұсынатын органдардың мүшелері болуы міндетті емес және *мәслихаттар* кандидатураларды ұсынатын органдардың кез келгенінің жеке кандидаттарын дауыс беру арқылы қабылдауы немесе қабылдамауы мүмкін.

ДИАҚБ СБМ-нің бірқатар сұхбаттасушылары олардың құрамына байланысты төменгі деңгейдегі комиссиялар жұмысының бейтараптығы мен тәуелсіздігіне сенімсіздік білдірді.²³ Заң бойынша саяси партиялар әр сайлау комиссиясының құрамына бір адамнан артық емес ұсынуы мүмкін болса да, ДИАҚБ СБМ қатысқан бірнеше АСК пен ОСК іс жүзінде «*Amanat*» - пен байланысты комиссияның бірнеше мүшесі болды.²⁴ ДИАҚБ СБМ-ге келген АСК-дағы комиссия мүшелерінің жартысына жуығы ДИАҚБ СБМ-нің бірқатар сұхбаттасушыларының пікірінше, «*Amanat*» - пен байланысты мемлекеттік сектордың атынан қатысты. «*Baytaq*» да, «*Respublica*» да комиссия мүшелерін ұсынған жоқ.

Сайлау комиссиялары мүшелерін тағайындау және қызметінен босату жүйесі олардың мемлекеттік институттардан, жергілікті билік органдарынан және саяси партиялардан нақты тәуелсіздігін қамтамасыз етуі керек.

Техникалық дайындық тиімді және белгіленген мерзімде жүргізілді. ОСК бұқаралық ақпарат құралдары, саяси партиялар мен мемлекеттік мекемелер өкілдерінің қатысуымен тұрақты отырыстар өткізді.²⁵ Отырыстар қазақ және орыс тілдерінде ишарат тіліне синхронды аудармамен тікелей эфирде көрсетілді, ал шешімдер жедел жарияланды. ОСК сайлау туралы Заңды толықтыратын бірнеше қаулылар шығарды және оның шешімдері ашық отырыстарда талқылаусыз бірауыздан қабылданды, бұл ретте қорытынды шешімдер ресми отырыстарға дейін жұмыс кездесулерінде кеңестерде келісілді. Бұл жұмыс жиналыстары көпшілікке жұртшылық үшін қол жетімді болмады, бұл шешім қабылдау процесінің ашықтығын төмендетіп жіберді. Төменгі деңгейдегі комиссиялар өз міндеттерін тиімді және кәсіби түрде орындады. Дегенмен, сайлау комиссияларының отырыстары, әдетте, *аяқ астынан* және қысқа мерзімде отырыс туралы

²¹ УСК құрамына сайлау учаскесіне келетін сайлаушылар санына байланысты 5-тен 11 адамға дейін кірді.

²² *Мәслихаттар* 2019 жылы УСК және АСК мүшелерін сайлады.

²³ БҰҰ АҚК № 25 жалпы тәртіптегі ескертулердің 20-тармағы «сайлау процесін қадағалауға және оның әділ, бейтарап және пактіге сәйкес белгіленген заңдарға сәйкес жүргізілуін қамтамасыз етуге арналған Тәуелсіз орган құрылуын» талап етеді. [2002 жылғы ТМД Конвенциясына](#) қатысушы мемлекеттер 19.2-бапта «демократиялық, еркін, әділ, шынайы және мерзімді сайлау өткізуді ұйымдастыру үшін сайлау өткізу бойынша тәуелсіз, бейтарап органдар құруды қамтамасыз етуге» міндеттенді.

²⁴ ДИАҚБ СБМ-ға келген 121 АСК-нің ішінде «*Amanat*» партиясынан 43 (36 пайыз) 1-ден көп комиссия мүшесі болды (мысалы, Ақтөбе, Алматы, Астана, Қостанай және Павлодарда).

²⁵ Азаматтық қоғам ұйымдары ОСК отырыстарына қатыса алады, бірақ оларды шақырудың қажеті жоқ. ОСК ДИАҚБ-ға азаматтық қоғамнан ашық отырыстарға қатысу туралы өтініштер келгенін хабарлады.

хабарландырудан кейін өткізілді, бұл кейбір мүдделі тараптардың бұл отырыстарға қатысуын қиындатты.²⁶

Сайлау процесінің ашықтығын арттыру үшін Орталық сайлау комиссиясының дайындық отырыстары жұртшылық үшін ашық болуы керек, ал төменгі деңгейдегі комиссиялардың отырыстары туралы хабарландырулар олардың келуін жеңілдету үшін алдын ала шығуы керек. Бұл ретте мұндай отырыстардың күн тәртібі мен хаттамалары уақтылы жариялануы тиіс.

ОСК төмен тұрған сайлау комиссияларына, сондай-ақ саяси партияларға, бұқаралық ақпарат құралдарына және азаматтық қоғам ұйымдарына арналған жалпыұлттық каскадты оқыту бағдарламасын енгізді.²⁷ ДИАҚБ СБМ бүкіл ел бойынша төменгі деңгейдегі сайлау комиссияларын оқытуды интерактивті және жақсы ұйымдастырылған деп бағалады. Алайда, сайлау процесінің маңызды аспектілері, мысалы, дауыс беру құпиясы, дауыстарды санау және қорытындылау процедуралары оқу сабақтарында әрдайым дәйекті және уақтылы қарастырыла бермейді. ДИАҚБ СБМ кездескен бірқатар сайлау қатысушылары мен төменгі деңгейдегі сайлау комиссиялары сайлау үгіт-насихат жұмыстарын өткізу және сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру ережелері туралы нашар хабардар болды («Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары» және «Сайлау күні» бөлімдерін қараңыз).

Орталық сайлау комиссиясы сайлаушыларды сайлау күні және сайлау процесінің кейбір аспектілері туралы хабардар еткен ОСК веб-сайтында, *YouTube* және *Telegram* арналарында, билбордтарда және бұқаралық ақпарат құралдарында қазақ және орыс тілдерінде кеңінен және мазмұнды хабардар етуді қамтамасыз етті.²⁸ ДИАҚБ СБМ, сонымен қатар, бірінші рет дауыс берушілерге бағытталған сайлаушыларды ақпараттандыру бойынша іс-шараларды атап өтті.²⁹ Дегенмен, сайлау процесі жастарға бағытталған сайлаушылар мен азшылық тобының өкілдерін ақпараттандыру мен оқытуға деген көзқарасты дамытудан және дәйекті түрде жүзеге асырудан пайда көруі мүмкін.

Орталық сайлау комиссиясы сайлау процесіне қатысушылардың әртүрлі топтары, соның ішінде азшылық топтары, жастар және мүгедектігі бар сайлаушылар үшін оң күш-жігер жұмсауды және кешенді білім беру бағдарламаларын іске асыруды жалғастыруы керек. Атап айтқанда, бұл шаралар жасырын дауыс берудің маңыздылығы және үгіт-насихат жұмыстарын өткізудің және оны сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландырудың қолданыстағы ережелері сияқты тақырыптарды қамтуы керек.

Жақсы жағы - ОСК әртүрлі мүгедектігі бар адамдардың қатысуын кеңейту мақсатында мүдделі тараптармен тренинг өткізді және ОСК веб-сайты көру қабілеті бұзылған пайдаланушылар үшін қолжетімді болды. Сонымен қатар, ОСК саяси партияларға сайлау алдындағы үгіт-насихат аясында іс-шаралар өткізу кезінде мүгедектігі бар адамдардың қажеттіліктерін ескеруді ұсынды. ОСК, сонымен қатар, мемлекеттік органдарға сайлау учаскелерінің қолжетімділігін мониторингтеуде сайлау комиссияларына жәрдем көрсетуді және оларды аудиовизуалды және

²⁶ ДИАҚБ СБМ бүкіл ел бойынша сайлау комиссияларының отырыстары туралы даулы ақпарат алды; мысалы, Астана мен Маңғыстауда отырыстар жабық режимде өтті. Алайда, Қызылордада барлық отырыстар жарияланып, отырыстар жұртшылық үшін ашық болды.

²⁷ ОСК мәліметтері бойынша, сайлау өткізу жөніндегі органдар сайлау комиссияларының 86 260 мүшесі және сайлау процесінің басқа 24 723 қатысушысы үшін 7 817 оқыту іс-шараларын ұйымдастырды.

²⁸ Жалпы алғанда, қазақ және орыс тілдерінде 11 түрлі жарнамалық ролик көрсетілді, олардың көпшілігі ишарат тіліне аудармамен сүйемелденді. Оларда сайлау жүйесі, кандидаттарға қойылатын талаптар, сайлаушыларды тіркеу, электрондық жеке куәлікті пайдалану, дауыс беру үшін есептен шығару куәліктері, үйде дауыс беру, сайлау күні рәсімдері және шетелде дауыс беру туралы айтылды.

²⁹ Мысалы, Қостанайда АСК орта және жоғары оқу орындарында алғаш рет дауыс берушілер үшін іс-шаралар ұйымдастырды.

тактильді материалдар, *Брайль* шрифтімен терілген мәтіндер және ұлғайтқыштар сияқты түрлі құралдармен жарақтандыруды ұсынды.

Билік сайлау процесіне мүгедектігі бар адамдардың қатысуын қамтамасыз ету жөніндегі тиісті мүдделі тараптармен ынтымақтастықта жұмысты жалғастыруы және мұндай сайлаушыларға сайлау күні сайлау учаскелеріне дербес қол жеткізуді қамтамасыз етуі тиіс.

VI. САЙЛАУШЫЛАРДЫ ТІРКЕУ

Интеллектуалды немесе психологиялық сипаттағы мүгедектік салдарынан сот шешімі бойынша әрекетке қабілетсіз деп танылғандарды, сондай-ақ, жасалған қылмыстың ауырлығына қарамастан бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жүргендерді қоспағанда, 18 жастан асқан азаматтардың дауыс беруге құқығы бар. Мұндай шектеулер халықаралық стандарттарға қайшы келеді.³⁰

Бланкет бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан азаматтардың сайлау құқықтарынан айыру және заңдық әрекет қабілеттілігі белгісі бойынша шектеулер халықаралық міндеттемелерге сәйкес қайта қаралуға тиіс.

Сайлаушыларды тіркеу пассивті және тұрақты тұратын жері туралы ақпаратқа негізделген. Сайлаушылардың тізімдерін жергілікті атқарушы органдар (*әкімдіктер*) азаматтық хал актілерінің мемлекеттік тізілімінің деректері негізінде жылына екі рет жасайды. *Әкімдіктер* тиісті АСК-ға сайлаушылардың жаңартылған тізімдерін ұсынады, ал АСК тізімдерді ОСК жүргізетін сайлаушылар тізілімімен салыстыруды және ақпаратты беруді жүзеге асырады. *Әкімдіктер* 26 ақпанда УИК-те сайлаушылардың жаңартылған тізімдерін ұсынды.³¹ 4 наурыздан бастап сайлаушылар тізімдері сайлау учаскелерінде жұртшылықты таныстыру үшін қол жетімді болды, бұл сайлаушыларға өз деректерін тексеруге және түзетулер сұрауға мүмкіндік берді.³² 19 наурыздағы жағдай бойынша ОСК 12 035 578 тіркелген сайлаушы туралы хабарлады. ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының ешқайсысы сайлаушылар тізілімінің дәлдігі мен инклюзивтілігіне қатысты үлкен алаңдаушылық білдірген жоқ.

Сайлау күніне дейін 30 күннен кешіктірмей тұрақты тұратын жері бойынша сайлау учаскесінде дауыс бере алмаған сайлаушылар *әкімдіктерге* оларды уақытша болатын жері бойынша сайлаушылардың тиісті тізіміне енгізу туралы өтінішпен жүгіне алады.³³ Сонымен қатар, сайлау күніне дейін 15 күн ішінде сайлаушылар тұрақты тұрғылықты жерінен тыс кез келген сайлау учаскесінде дауыс беруге мүмкіндік дауыс беру туралы беретін есептен шығару куәлігін (ЕШК) алуға өтініш бере алады.³⁴ Науқасқа күтім жасау, шалғай немесе жетуі қиын жерде болуына

³⁰ БҰҰ мүгедектігі бар адамдардың құқықтары туралы Конвенциясының 12 және 29-баптарын қараңыз. МҚК комитетінің 2014 жылғы 12-бабына № 1 жалпы тәртіптегі ескертулерінің 48-тармағында «адамның шешім қабылдау қабілеті мүгедектігі бар адамдарды өздерінің саяси құқықтарын жүзеге асыру жиілігіне шеттетуді, оның ішінде дауыс беру құқығын [және] сайлану құқығын қандай да бір алып тастау үшін негіз бола алмайды» делінген. БҰҰ АҚК-нің № 25 Жалпы тәртіп ескертпелерінің 14-бабында дауыс беру құқығынан айыру негіздері «объективті және ақылға қонымды» болуы керек делінген.

³¹ Арнайы сайлау учаскелері демалыс үйлерінде, ауруханаларда, басқа медициналық мекемелерде, шалғай жерлерде, тергеу изоляторларында, шетелдегі консулдық мекемелер мен мемлекеттік мекемелерде, әскери бөлімдерде және теңіздегі кемелерде құрылды.

³² ДИАҚБ СБМ бақылаулары бойынша, барлық аймақтарда сайлаушылар тізімдері сайлаушыларға сұраныс бойынша қол жетімді болды, бірақ жеке деректердің құпиялылығына қатысты талаптарға байланысты көпшіліктің назарына жарияланбады.

³³ 17 наурыздағы жағдай бойынша 48 001 сайлаушы сайлау күні сайлау учаскесін ауыстыруды сұрады.

³⁴ 27 наурызда ОСК сайлау күні пропорционалды округта пайдаланылған 8 340 ЕШК туралы хабарлады. ДИАҚБ СБМ-де мажоритарлық округтарда берілген және пайдаланылған ЕШК саны туралы жарияланған деректер жоқ.

байланысты, денсаулық жағдайы бойынша дауыс беру күні сағат 12:00-ден кешіктірмей үйде дауыс беру туралы жазбаша түрде сұрауға болады.³⁵

Сайлаушылар тізіміне енгізілмеген және сайлау учаскесі шегінде тұрғылықты жерін растаған сайлаушыларды, тиісті учаскелік сайлау комиссиясы сайлау күні сайлаушылар тізіміне енгізуі мүмкін. Бұл үшін сайлаушыларды тізімге енгізуді тексерудің әртүрлі нұсқалары болды: УСК аймақтық байланыс орталықтары арқылы сайлаушылар тізімдерін тексере алды. Одан бөлек, 4055 сайлау учаскесі (40%) тұрғылықты жерін және сайлаушының тиісті УСК анықтау үшін азаматтық хал актілерінің мемлекеттік тізіліміне қол жеткізді. Халықаралық озық тәжірибеге қарамастан, сайлаушыларды сайлау күні сайлаушылар тізіміне енгізу тиісті әкімшілік кепілдіктермен немесе сот қадағалауымен жүзеге асырылған жоқ.³⁶ Тіркелген мекенжайы жоқ азаматтар өздерінің дауыс беру құқығын пайдалануы үшін сайлау күні тіркелу бүкіл ел бойынша 188 сайлау учаскесінде мүмкін болды.

VII. ПАРТИЯЛАР МЕН КАНДИДАТТАРДЫ ТІРКЕУ

25 жастан асқан дауыс беруге құқығы бар сайлаушылар парламенттік сайлауға қатысуға құқығы бар. Халықаралық стандарттарға қайшы, Конституция кандидатураны ұсыну үшін елде 10 жыл тұруын талап етеді.³⁷ Сайлау туралы Заң сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдарды және жасалған қылмысқа қарамастан өтелмеген соттылығы бар адамдарды сайлау құқығынан айырады.³⁸ Соңғы өзгерістерге сәйкес ДИАҚБ алдыңғы ұсыныстарын ішінара есепке ала отырып, тәуелсіз үміткерлерге сайлауға түсуге рұқсат етілді.³⁹

Қоныстану белгісі бойынша кандидатураларды ұсынуға қойылатын шектеулер халықаралық стандарттарға және озық тәжірибеге сәйкес қайта қаралуға тиіс.

Жақында саяси партияларды тіркеуге қойылатын талаптар жеңілдетілді, бұл ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсыныстарына ішінара сәйкес келеді.⁴⁰ Алайда, іс жүзінде бірлестік бірлестіктерінің бостандығына әлі де толық кепілдік берілмейді. Осы сайлауға дейін тіркелуге тырысқан бірқатар саяси (бастамашыл) топтар, сондай-ақ жаңадан тіркелген екі саяси партия ДИАҚБ СБМ-ға билікке тіркеу

³⁵ ОСК пропорционалды жарыста үйде дауыс берген 86 814 сайлаушы туралы хабарлады. Мажоритарлық жарыста ұялы телефон арқылы дауыс берген сайлаушылар саны және осы дауыс беруге өтінімдердің жалпы саны туралы деректер жарияланған жоқ.

³⁶ 2002 жылғы Венеция Комиссиясының Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының 7.iv тармағының ұсынысы бойынша: «...сайлау учаскелеріне сайлаушыларды сайлау күні тікелей тіркеуге рұқсат етілмеуі керек».

³⁷ БҰҰ АҚК АСҚХП-нің Жалпы тәртіптің № 25 ескертулердің 15-тармағы бойынша, «сайлауға қатысуға құқығы бар адамдар білімі, тұрғылықты жері немесе шығу тегі сияқты негізсіз немесе кемсітушілік талаптарға байланысты не саяси қатыстылығына байланысты алынып тасталмауы керек» делінген. Венеция Комиссиясының Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының I.1.1.c.iii тармағына сәйкес, «азаматтарға тұру ұзақтығы туралы талап тек жергілікті немесе аймақтық сайлауға қатысу үшін қойылуы мүмкін».

³⁸ Тіркеуде қабылданбаған екі кандидат жаңадан құрылған Конституциялық Сотта бұл бланкет талапқа қарсы тұру үшін сот ісін бастады. Солардың бірі баяғы «Нұр Отан», Қазіргі «Аманат» партиясына қарсы Facebook-тегі сыни лауазымы үшін бұрын сотталды. Айыптау, үкім және кейіннен соттылық бес жылға дауыс беру құқығынан айыруға әкелді. 2016 жылы сотталған басқа кандидаттың 2030 жылдың ақпанына дейін сайлауға түсуге құқығы жоқ.

³⁹ Тіркелген саяси партиялар пропорционалды жүйе бойынша қатысуға үміткерлерді ұсына алатын болса, мажоритарлық қағидат бойынша үміткерді тіркелген саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер және өзін-өзі ұсыну арқылы ұсынды.

⁴⁰ Партияны тіркеуге қойылатын сандық талаптар 20000-нан 5000-ға дейін төмендетілді. Сонымен қатар, саяси партияны құруды 1000 адам емес, 700 адамнан тұратын топ бастауы керек деген сияқты басқа талаптар да төмендетілді. Партияда 600 мүшенің орнына кемінде 200 мүшеден тұратын аймақтық филиалдар болуы керек.

процесінде билікке кең дискрециялық өкілеттіктер беретін маңызды әкімшілік кедергілер, сонымен қатар тиімді құқықтық қорғау құралдары жоқ туралы хабарлады.⁴¹

Шынайы саяси плюрализмді дамыту үшін билік жеке адамдар мен топтардың негізсіз шектеулерсіз жаңа саяси партиялар құру құқығын қамтамасыз етуі керек. «Саяси партиялар туралы» Заңда тіркеудің рәсімдік қағидалары бірлестіктер бостандығына құқықтың тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге тиіс. Тіркеуші органдар заң ережелерін оларға тіркеу процесстерінің ашықтығы мен объективтілігін төмендететін тәсілмен қолданудан аулақ болуға және олқылықтарды түзету мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс.

ОСК пропорционалды тізімдерді тіркеді, ал АСК мен округтік сайлау комиссиялары бір мандатты округтер бойынша үміткерлерді тіркеуге жауапты болды. 18 ақпанда заңмен белгіленген мерзімге дейін тіркелген жеті саяси партияның барлығы өз тізімдерін ұсынды; барлық тізімдер үміткерлер арасында әйелдер, жастар және мүгедектігі бар адамдарға үшін 30 пайыздық жиынтық квотаны сақтады. ОСК 281 кандидаттан тұратын барлық тізімдерді тіркеді, оның ішінде 80 әйел (29%). Көпшілік округтерде бастапқыда 435 кандидат тіркелді, оның ішінде 85 әйел (20%); 359 кандидат өзін-өзі ұсыну тәртібімен ұсынылды.⁴² ОСК мәліметтері бойынша, үміткерлер 10 түрлі этникалық топтың өкілі болды.⁴³ Оңтайлы жайт, бастапқыда қабылданбаған кейбір өтініш берушілерге уақытылы сот қорғауы берілді.⁴⁴

Тіркеу үшін партиялық тізім бойынша ұсынылған немесе бір мандатты округ бойынша әрбір үміткер үшін 1 050 000 теңге (шамамен 2 165 еуро) мөлшерінде сайлау жарнасын енгізу қажет.⁴⁵ Бұл саяси партияларды алаңдатпаса да, көптеген өзін өзі ұсынған кандидаттар бұл соманы тым жоғары деп тапты бір мандатты округтерге үміткер көптеген кандидаттар бұл соманы тым жоғары деп санады.⁴⁶

Сайлау жарнасының мөлшерін азайту және оны қайтару шарттарын кеңейту туралы мәселені қарастыру қажет.

⁴¹ *Baytaq* ДИАҚБ СБМ-на 2019-2023 жылдар аралығында партияның тіркеуге үміткері 18 рет қабылданбағанын хабарлады. Бұдан басқа, «Алга, Қазақстан» бастаушы саяси партиясы ДИАҚБ СБМ-на 2022 жылдан бастап Әділет министрлігі (Әділет министрлігі) партияның тіркеу құжаттарын саяси партиялар туралы Заңның сақталмағандығына сілтеме жасап, 10 рет қабылдамағаны туралы хабарлады. Жеке деректерді қорғауға сілтеме жасай отырып, Әділет министрлігі тіркеуге үміткер партияларға партия мүшелігінің заңнамалық талаптарына сәйкес келмейтін адамдардың аттарын ашпады. Әкімшілік соттар бұл тәжірибені қолдады. «Сайлау дауларын реттеу» бөлімін қараңыз.

⁴² Бастапқы 609 үміткердің 45-і (7%) тіркеуге дейін өз кандидатураларын алып тастады, ал 125-ін (21%) құжаттардың толымсыз жиынтығы, сайлауға қатысуға байланысты төленетін сайлау жарнасының берілмеуі және сыбайлас жемқорлық қылмысына байланысты соттылықтың болуы сияқты процедуралық мәселелерге байланысты тіркеуден бас тартты.

⁴³ Сайлау туралы заң кандидаттарды тіркеу үшін этникалық шығу тегі туралы деректерді қажет етпейді.

⁴⁴ Әкімшілік соттар сайлау органдарының 10 жыл қоныстану туралы талапты алғашқы біржақты түсіндіруін түзетті. Бастапқыда тіркеуден бас тартылған үй қамауындағы кандидат Жоғарғы Соттың шешімімен сайлауға түсу құқығына ие болды.

⁴⁵ Соңғы парламенттік сайлауда 5 және одан да көп пайыз дауыс жинаған саяси партиялар сайлау жарнасын төлеуден босатылады. 3-тен 5 пайызға дейін дауыс алған партиялар сайлау жарнасының жартысын, ал 1-ден 3 пайызға дейін алған партиялар 70 пайыз төлеуі керек. 1 Еуро шамамен 474 теңгеге тең (қазақстандық теңге). Сайлау жарнасы мажоритарлық принцип бойынша сайлауға түскен, тиісті округтегі сайлаушылардың 5 және одан да көп пайызын жинаған саяси партиялар мен кандидаттарға, сондай-ақ кандидат қайтыс болған жағдайда қайтарылады.

⁴⁶ Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі [жариялаған](#) ақпаратқа сәйкес, Қазақстандағы орташа айлық жалақы 338 715 теңгені құрайды. АСҚХП-ның № 25 Жалпы тәртіптің ескертулерінің 16-тармағында: «кандидатураларды, алымдарды немесе сайлау жарналарын ұсыну күндеріне қатысты жария ету ақылға қонымды және кемсутішіліксіз болуға тиіс» делінген. Сондай-ақ Венеция Комиссиясының Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының сайлау мәселелері бойынша 1.3.vi бөлімін қараңыз

Сайлау туралы Заң кандидаттар мен олардың жұбайларының салық декларацияларын тексеру мерзімдерін белгілейді, олар тіркеуге қажетті құжаттар болып табылады, тіркеу мерзімі аяқталғаннан кейін шамамен екі апта өткен соң және сайлауалды үгіт-насихатпен қиылысатын, кандидаттар қазірдің өзінде үлес қосқан кезде сайлау жарналарын төледі және сайлау науқанына қаражат салған болуы мүмкін. Үміткерлердің құжаттарын олар тіркелгеннен кейін тексеру олардың құқықтық мәртебесіне және сайлау алдындағы жарысқа одан әрі қатысуына қатысты белгісіздік тудырды.⁴⁷

Үміткердің құқықтық мәртебесінің айқындылығын қамтамасыз ету үшін заңда қарастырылған барлық құжаттарды тексеру үміткерлерді тіркеу мерзімі аяқталғанға дейін бітуі керек. Алдыңғы қатарлы халықаралық практикаға сәйкес, заңнама мен үміткерлердің ұсыну құжаттарында олқылықтар болған жағдайда түзетулер енгізудің нақты мүмкіндігін қамтамасыз етуі тиіс.

Сайлау туралы Заң үміткерлерді сайлау үгіт-насихат өткізу және үгіт-насихатты қаржыландыру және ережелерін бұзғаны үшін тіркеуден алып тастауға мүмкіндік береді және халықаралық стандарттар мен тиісті тәжірибеге қайшы, пропорционалды емес санкциялардың немесе кемшіліктерді түзету мүмкіндіктерінің алдын алу үшін жеткілікті құқықтық кепілдіктерін қамтымайды.⁴⁸ Сайлау барысында сайлау жарнасын қамтамасыз ету үшін көпшілік алдында қаражат жинаған үш үміткерге айыппұл салынып, кейіннен тіркеуден шығарылды, өйткені прокуратура мен сот мұндай қаражат жинау қызметін мерзімінен бұрынғы үгіт-насихат деп атады (сонымен қатар «Сайлау дауларын реттеу» бөлімін қараңыз).

Жалпы алғанда, 54 мажоритарлық үміткер тіркеуден шығарылды: 7–еуі ерте үгіт-насихат, 47-сі салық декларацияларындағы сәйкессіздіктерге байланысты; 33 үміткер кандидатураларын өз бетінше алып тастады. Сот сайлау күні тіркеуден шығарылған 22 үміткердің құқықтарын қалпына келтіргеннен кейін, 370 мажоритарлық үміткер сайлауға қатысты. Тіркеуден алып тастау жағдайлары негізінен өзін-өзі ұсынған кандидаттарға әсер етті.

Сайлау туралы Заң кандидаттарды тіркеуден шығару пропорционалдылық қағидатына сәйкес және заңда нақты және жан-жақты анықталуы керек төтенше жағдайларда ғана қолданылуын қамтамасыз ету үшін қайта қаралуы керек.

VIII. САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫ

Сайлау алдындағы үгіт-насихатының ресми кезеңі 18 ақпанда басталып, 17 наурызда түн ортасында аяқталды. 18 ақпанда «Amanat» партиясының бастамасымен, тіркелген алты партия

⁴⁷ *Де-юре* кандидаттарды тіркеу мерзімі 18 ақпанға дейін белгіленгенімен, *де-факто* кандидаттардың құжаттарын тексеру тіркеуді алғаннан кейін де жалғасты. Бір кандидат тіркеуден шығарылды, себебі оның әйелінің салық декларациясы Қазақстанда емес, басқа елде берілді; басқа кандидат кеңес үкіметі кезіндегі жекешелендіру ваучерлерін жарияламады, сол себептен тіркеуден шығарылды.

⁴⁸ Мысалы, үгіт-насихат кезеңінің ресми басталуына дейін өткізілген сайлау алдындағы іс-шаралар немесе активтер мен міндеттемелер туралы дұрыс емес мәліметтер тіркеуден шығаруға әкеліп соғуы мүмкін. Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары ресми басталғанға дейін әлеуметтік желілерде өз кандидатураларын жариялағаны үшін бірнеше кандидат тіркеуден шығарылды. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 24-тармағында: «демократиялық қоғамда құқықтар мен еркіндікті кез келген шектеу [...] осы Заңның мақсатына қатаң пропорционалды болу керек». 2020 жылғы ДИАҚБ мен Саяси партиялардың қызмеін реттеу жөніндегі Венеция Комиссиясының бірлескен басшылығының 87-тармағында «Санкциялар бұзушылықпен салыстырылуы және пропорционалдылық қағидатын сақтауы тиіс» делінген, ал 87-тармақта әрі былай делінген: «техникалық олқылықтар немесе саяси партияны тіркеуге қойылатын талаптардың шамалы бұзылуы жағдайында кемшіліктерді түзету үшін ақылға қонымды уақыт берілуі керек». Сондай-ақ 271-тармақты қараңыз.

адал науқан жүргізуге келісім туралы Меморандумға қол қойды.⁴⁹ Заң үгіт-насихатты ресми басталғанға дейін сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарына тыйым салады, санкциялар ретінде айыппұлдарды да, тіркеуден шығаруды да қарастырады. Заңда мерзімінен бұрын үгіт-насихат жүргізудің нақты анықтамасы болмаса да, бірнеше кандидат мерзімінен бұрын үгіт-насихат жүргізгені үшін тіркеуден шығарылды.

Екі жаңа партияның қатысуымен және сайлау науқанына өзін-өзі ұсынған кандидаттардың енгізілуімен үгіт-насихат жұмыстары жалпы белсенді болды, бірақ ауылдық жерлерде бұл көрініс төмен болды.⁵⁰ Пропорционалды жарыста барлық саяси партиялар бүкіл ел бойынша үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді; әр түрлі мәселелерді қозғағанымен, іс жүзінде ешқандай нақты бәсекелестік пен билікке қарсы тұруды ұсынбады. Осыған қарағанда, үгіт - насихат және сайлау қоңыраулары көпшілік сайлау жарысы аясында және ірі қалаларда бәсекелес, серпінді және ашық болып көрінді. Бірқатар тәуелсіз және оппозициялық кандидаттар үгіт-насихат жүргізу үшін сайлау блоктарын құрды; осындай блоктардың бірі бірлескен манифест шығарды.⁵¹ Үгіт насихат әлеуметтік желілерде ең қарқынды болды, ішінара бірқатар танымал белсенділер, блогерлер мен журналистер өзін-өзі ұсынған кандидаттар ретінде өз кандидатураларын ұсынды, сонымен қатар, дәстүрлі үгіт-насихат құнымен салыстырғанда онлайн-науқанға аз қаражат қажет болды.⁵² Партиялар мен кандидаттар науқанға қатысуға еріктілер мен жастар партиясының құрылымдарын шақырды, жастарға бағытталған өтініштер әзірледі. Дегенмен, сайлаушылардың парламенттік жарысқа деген қызығушылығы төмен болып қалды.

Үгіт-насихат негізінен жұмыс орындарына бару, ғимараттардағы шағын жиналыстар, хабарландырулар, плакаттар, теледидардағы және интернеттегі қазақ және орыс тілдеріндегі жарнамалар, сондай-ақ көшеде өткізілетін шектеулі іс шаралар арқылы жүргізілді.⁵³ Саяси партиялардың ішіндегі ең көрнектісі «*Amanat*» партиясы болды.⁵⁴ Жұмыс орындарында үгіт-насихат іс шараларды өткізу тәжірибесі қызметкерлерге ықтимал қысымға байланысты ДИАҚБ СБМ бірқатар сұхбаттасушыларының алаңдаушылығын тудырды.⁵⁵ Бірқатар өзін-өзі ұсынған кандидаттар ДИАҚБ СБМ-ге үгіт-насихат алаңдарына кіруде және плакаттар мен билбордтарды орналастыруға орын бөлуде қиындықтарға тап болғанын айтты, оған себеп саяси партиялар *әкімдіктер* бөлген орындарды тез басып алды.⁵⁶ Басқалары ғимараттарда өткізілетін іс-шараларды үгіт-насихаттың тиімді құралы деп санамайтындықтарын, әлеуметтік желілерде үгіт-насихат жүргізуді жөн көретіндіктерін айтты. Жалпы алғанда, ДИАҚБ СБМ үгіт-насихат жүргізу және оны

⁴⁹ ЖСДП егер бәрі заңдарды сақтаса, мұндай құжат қажет емес деп мәлімдеп, [меморандумға](#) қол қойған жоқ.

⁵⁰ Бір мандатты сайлау округтері бойынша бастапқыда тіркелген 435 кандидаттың 184-і (42%) Алматы немесе Астана сайлау округтерінде сайлауға түсті. ДИАҚБ СБМ Ақтөбе, Шығыс Қазақстан облысы, Жетісу, Қызылорда, Маңғыстау және Түркістанда науқан аз байқалғанын атап өтті.

⁵¹ Бұл платформа парламенттік көпшілікке ие басқарушы партияға балама болуы [керек еді](#), сонымен қатар, азаматтарды өзін-өзі ұсынған кандидаттарға дауыс беруге шақырды.

⁵² Бірқатар өзін-өзі ұсынған кандидаттар сайлау округтерінің үлкен көлемін ескере отырып, олардың сайлауалды үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін ресурстардың жоқтығына алаңдаушылық білдірді, бұл сайлаушыларға қол жетімділікті шектейді. Сондай-ақ, «*Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру*» бөлімін қараңыз.

⁵³ Ғимараттардағы бірнеше ірі іс-шараларды «*Respublica*» және «*Amanat*» партиялары ұйымдастырды, сонымен қатар концерттер түрінде де өткізілді.

⁵⁴ ДИАҚБ СБМ бақылаған ғимараттардағы алдын ала іс-шараның 40 пен ашық алаңдағы іс-шаралардың 5-інен, 35 - і саяси партиялармен ұйымдастырылды («*Amanat*» - 12, «*Respublica*» - 7, ҚХП - 6, «*Ақ Жол*» - 4, «*Ауыл*» - 2, «*Baytaq*» - 2, ЖСДП-2).

⁵⁵ Мысалы, ҚХП кандидаты партияның *Facebook* парақшасында, оның партиясынан мұғалімдермен кездеспеуді сұрағанын [айтты](#), өйткені олар басқарушы партияға дауыс беру үшін «нақты сигнал» алды.

⁵⁶ *Әкімдіктер* бөлген Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын өткізуге арналған ғимараттарға қол жеткізудегі қиындықтар туралы мажоритарлық кандидаттар, атап айтқанда, Алматы, Өскемен, Тараз және Түркістанда үміткерлер ДИАҚБ СБМ-ға хабарлады.

қаржыландыру ережелерін сайлауалды жарыстың бірқатар қатысушылары, сондай-ақ төмен деңгейдегі сайлау комиссияларының мүшелері тарапынан жеткіліксіз түсінгенін атап өтті.⁵⁷

Партиялық платформалар мен хабарламалар әлеуметтік және экономикалық мәселелердің кең ауқымын қарастырды, оларға саяси және экономикалық реформалар жүргізуге, заңның үстемдігін, дұрыс басқаруды, ұлттық тәуелсіздік пен егемендікті және Ресей Федерациясының Украинаға басып кіруінен туындаған соғыстың салдарын қамтамасыз етуге шақырулар кірді. Кейбір тәуелсіз және оппозициялық кандидаттар саяси жүйеге, басқарушы партияға және Президентке ашық түрде күмән келтірді, кейде сайлаушыларға қол жетімді таңдауды кеңейте отырып, балама бағдарламалар ұсынды. Соған қарамастан, пропорционалды науқан барысында партиялар өздерін Президенттің саяси көзқарасы мен реформалар бағдарламасын қолдайтын партиялар ретінде көрсетті.

Сайлауалды іс-шараны ашық алаңда өткізу үшін кандидаттар жоспарланған іс-шарадан бес күн бұрын жергілікті билікке хабарлауы керек.⁵⁸ Бұдан басқа, заң *әкімдіктерге* бейбіт жиналыстар еркіндігінің халықаралық стандарттарына қайшы келетін негіздердің кең тізбесі бойынша «хабарлама» алғаннан кейін, іс-шараны өткізуге рұқсат беру немесе одан бас тарту құқығын береді.⁵⁹ Саяси партияларға жататын бірде-бір кандидат өзінің үгіт-насихат іс шараларын еркін жүргізу қабілетіне алаңдаушылық білдірген жоқ. Дегенмен, партия өкілдері мен өзін-өзі ұсынған кандидаттардың көпшілігі ДИАҚБ СБМ-ге ашық алаңда митингілер өткізбейтіндіктерін хабарлады, ал кейбіреулері мұндай іс-шараларға іс жүзінде рұқсат етілмейді деп сенді.⁶⁰ Ашық митингілерді өткізуден бас тарту себептерінің арасында ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушылары ауа-райының қолайсыздығын, ресурстардың жетіспеушілігін және рұқсат алуға байланысты бюрократиялық кедергілерді атады. Кейбір жағдайларда *әкімдіктер* баламалы орындар мен уақытты ұсынбай, үгіт-насихат іс-шараларын өткізуге рұқсат бермеді.⁶¹ Көптеген саяси қатысушылар ашық митингілерді, әсіресе саяси сипаттағы митингілерді билік қабылдамайтын қауіпті іс-шаралар ретінде қабылдады.⁶²

⁵⁷ ДИАҚБ СБМ бақылаулары бойынша, Алматы, Астана, Қарағанды, Қостанай, Петропавл және Түркістан қалаларында.

⁵⁸ Заңнамада осындай іс-шараларды өткізу үшін арнайы бөлінген орындар көзделген. Үш ірі қалада (Алматы, Астана және Шымкент), сондай-ақ көптеген облыс орталықтарында әрқайсысында осындай сыйымдылығы 100-ден 1000 адамға дейін үш арнайы орын бар.

⁵⁹ [БҰҰ АҚК-нің 2020 жылғы № 25 Жалпы тәртіптегі ескертулерінің](#) 73-тармағында «хабарлама режимдері, өз тарапынан, іс жүзінде рұқсат беру жүйесі ретінде жұмыс істемеуі керек» делінген.

⁶⁰ Алматыда 19 ақпанда (Өзін-өзі ұсыну тәртібімен кандидаттардың бастамасымен), 4 наурызда (ЖСДП), 9 наурызда («Ақ Жол»), 10 наурызда (ҚХП), сондай-ақ Астанада 10 наурызда («Baytag») және 11 наурызда (ЖСДП) ашық алаңда және бірқатар кандидаттар-аймақтардағы өзін-өзі ұсынған кандидаттардың бірнеше шағын митингілер өтті.

⁶¹ Астана *әкімдігі «Алға, Қазақстан»* партиясының екі кандидатына 5, 10, 11, 12 және 16 наурызда митингілер өткізуден бас тартты. Кейіннен екі үміткер де мерзімінен бұрын үгіт-насихатқа байланысты тіркеуден шығарылды. 10 наурызда Орал *әкімдігі* кейбір азаматтық белсенділерге 16, 17, 18 және 19 наурызда пикеттер өткізуден бас тартты. Сондай-ақ, Алматы, Астана, Қостанай, Көкшетау, Петропавл және Шымкент *әкімдіктері* 19 наурызда митингілер өткізу туралы «Алға, Қазақстан» белсенділерінің хабарламаларын қабылдамады. Бейбіт жиналыстарға құқық туралы 2020 жылғы БҰҰ АҚК-нің № 37 Жалпы тәртіптегі ескертулердің 36-тармағында: «кез келген шектеулерді енгізу құқықты жүзеге асыруға жәрдемдесу мақсатына негізделуі тиіс, оның қажетсіз және пропорционалды емес шектеулеріне ұмтылуға негізделуі тиіс. Шектеулер кемсітушілік болмауы керек, құқықтың мәніне нұқсан келтірмеуі керек немесе жиналыстарға қатысуға кедергі келтіруге немесе тежегіш әсер етуге бағытталуы керек».

⁶² 20 наурызда өзін-өзі ұсынған кандидат Думан Мұхаметқарим өзінің Facebook профилінде наразылық акциясын өткізу үшін алаңға бара жатқанын жазды және басқаларды оған қосылуға шақырды. 21 наурызда ОСК келісімін алмай, Қонаев қаласының әкімшілік соты бейбіт жиналысты ұйымдастыру ережелерін бұзды деген айыппен Мұхаметқарым мырзаны 25 тәулік мерзімге әкімшілік қамауға алу туралы шешім шығарды. Сайлау туралы Заңның 47-бабына сәйкес кандидат тіркелген сәттен бастап ОСК келісімінсіз (кылмыс орнында ұстау немесе ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасау жағдайларын қоспағанда) ресми сайлау нәтижелері жарияланғанға дейін ұсталуға немесе қамауға алынуға жатпайды. ОСК СБМ ДИАҚБ келісім мәселесі оның құзыретіне кірмейтінін хабарлады.

Халықаралық стандарттарға толық сәйкестік үшін «Бейбіт жиналыстар туралы» Заң бейбіт жиналыстарға, оның ішінде саяси сипаттағы және сайлау кезінде құқықтың толыққанды жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіндей қайта қаралып, қолданылуы тиіс. Қоғамдық іс-шараларды өткізу туралы хабарламалар тетігі бейбіт жиналыстарға неғұрлым тиімді жәрдемдесу мақсатында қайтадан қайта қаралуға тиіс, ал оларды өткізуден бас тарту айрықша шара болуға тиіс.

Instagram, Facebook және YouTube сайттарында барлық партиялардың, көптеген үміткерлер мен әсер етушілердің онлайн-науқанын ДИАҚБ СБМ бақылап отырды. Ең көп қолданылатын платформа Instagram болды. Партиялар өздерінің аккаунттарын кандидаттардың материалдарының түпнұсқалық мазмұны мен репосттарын, негізінен, оқиғалар туралы бейнероликтерді, фотосуреттерді және сайлау алдындағы плакаттарды орналастыру үшін пайдаланды. «Respublica» және «Amanat» партиялары арасында жарияланымдар мен қатысу жиілігі бойынша көш бастады. Бір мандатты округтер бойынша кандидаттар арасында әлеуметтік желілерде динамикалық және ашық өзара әрекеттесу байқалды. Тұтастай алғанда, бұл үн сайлауға қатысқандардың барлығында бейтарап немесе позитивті болды, кейбір кандидаттардың материалдарының билік органдарына қатысты сыни мазмұны бар-өзін-өзі ұсыну тәртібімен жүгірді. Кейбір танымал YouTube арналары сайлау алдындағы пікірталасқа орын бөліп, кандидаттарды пікірталасқа шақырды. Көптеген оқырмандары бар кандидаттар онлайн кеңістікті ұсынып, басқа өзін-өзі ұсынған кандидаттарды, кейде өздерінің бір мандатты сайлау округтерінен насихаттады.

Конституция жыныстық кемсітушілікке тыйым салғанымен, әйелдердің саяси өмірге қатысуын кеңейтудің нақты шаралары шектеулі және әйелдер қоғамдық-саяси өмірде әлі де аз ұсынылған.⁶³ Әйелдер алдыңғы сайланған *Мәжілісте*гі 107 орынның 28-ін (26%), Сенаттағы 50 орынның 10-ын (20%) және 22 министрлік лауазымның 3-ін иеленді. Облыс әкімдерінің (*әкімдерінің*) барлық 20 лауазымын ер адамдар атқарады, ал саяси партиялардың ешқайсысын әйел басқармайды. Сонымен қатар, әйелдер сот органдарында, төменгі деңгейдегі сайлау комиссияларында кеңінен ұсынылған және азаматтық қоғам ұйымдарында жетекші орын алады.

Сайлау науқанында гендерлік мәселелер маңызды орын алған жоқ. Сайлауалды баяндамаларда кейде әйелдер туралы айтылғанымен, бұл көбінесе олардың аналық рөліне және әйелдердің зейнеткерлік жасының төмендеуіне қатысты болды, бұл бұрыннан келе жатқан гендерлік стереотиптерді көрсетеді.⁶⁴ Сонымен қатар, партиялардың көрнекті әйел кандидаттарды насихаттау әрекеттері шектеулі болғанымен, бірқатар танымал әйелдер өз кандидатураларын өзін-өзі ұсыну тәртібімен ұсынды. Әйелдер ДИАҚБ СБМ бақылаған 44 үгіт-насихат шараларына қатысушылардың шамамен 49 пайызын құрады. 17 іс-шара барысында әйелдер баяндамашы ретінде белсенді қатысты.

⁶³ [Қазақстанның 2019 жылғы бесінші кезеңдік баяндамасы бойынша қорытынды ескертулерінде](#) БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитеті (СИДО) әйелдердің министрлер деңгейінде төмен өкілдігіне, Сенаттағы басшылық лауазымдарға және әйелдердің саяси және қоғамдық өмірге қатысуына кедергі келтіретін кемсітушілік гендерлік стереотиптерге алаңдаушылық білдірді. Комитет әйелдерді партиялық құрылымдар шеңберінде басшылық лауазымдарға және басқарушы органдарға ілгерілетуге, сондай-ақ сайлау науқандары кезінде әйел кандидаттардың танылуын арттыруға бағытталған саяси партияларға ынталандыруды енгізуді ұсынды.

⁶⁴ Әйелдердің ана ретіндегі басты рөлі Халықаралық әйелдер күніне байланысты бірнеше рет атап өтілді.

Әйелдер екі сайланған жүйеде тек 18 орынға ие болды (18%), бұл алдыңғы сайланған *Мәжіліспен* салыстырғанда айтарлықтай аз, бұл сонымен қатар бір мандатты сайлау округтерінде сайланған әйелдер санының төмендігімен байланысты.⁶⁵

Әйелдердің саяси өмірге қатысуын кеңейту бойынша қосымша шараларды қарастыру қажет. Атап айтқанда, әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою жөніндегі Комитеттің ұсынымдарына сәйкес, билік саяси партиялар үшін әйелдерді басшылық лауазымдарға және партиялардың басқарушы органдарына ілгерілету, сондай-ақ сайлауда әйел кандидаттардың санын көбейту бойынша ынталандыру енгізу туралы мәселені қарастыруы керек. Парламенттегі әйелдердің өкілдігін арттыру үшін кандидаттардың тізімін қалыптастыру кезінде де, мандаттарды бөлу кезінде де тиімді гендерлік квотаны тиімді қолдану қажет.

ДИАҚБ СБМ бақылаған жиырма үгіт-насихат іс-шараларының жиырма орны мүгедектігі бар адамдарға өз бетінше қол жеткімділікке мүмкіндік берді, ал сайлау процесінің кейбір қатысушылары көру қабілеті нашар сайлаушылар үшін қол жетімді үгіт-насихат материалдарын пайдаланды. ДИАҚБ СБМ науқан кезінде ұлттық азшылықтарға қатысты қандай да бір кемсітушілік риторика туралы хабарлаған жоқ немесе ақпарат алған жоқ және оны бақылаған жоқ. Қазақ тілі мен өзіндік ерекшелігін ілгерілету сайлауалды жарыстың кейбір қатысушыларының сайлау алдындағы үгіт-насихат тақырыбы ретінде көрінді.

IX. САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫН ҚАРЖЫЛАНДЫРУ

Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру сайлау туралы Заңмен егжей-тегжейлі реттеліп, ОСК қаулыларымен толықтырылады. Соңғы түзетулер ДИАҚБ-ның жеке қайырымдылыққа шектеулер енгізу туралы алдыңғы ұсынысын ескереді.⁶⁶ Алайда, қаржылық ақпаратты ашуға және тиімді қадағалауға қатысты ұсыныстар орындалмады, тек қайырымдылық туралы шектеулі ақпарат қана көпшілікке қол жетімді болды.

Саяси партиялар өз науқандарын өз көздерінен, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың қайырымдылықтары арқылы қаржыландыра алады.⁶⁷ Партиялық тізімге енген кандидаттар өз науқандарын өз партияларының сайлау қорынан қаржыландырады. Жалпы алғанда, саяси партиялар үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру ережелеріне елеулі наразылық білдірген жоқ. Мажоритарлық жүйеге үміткерлер өздерінің науқандарын азаматтар мен ұйымдардың, соның ішінде саяси партиялардың сайлау науқанының міндетті банктік шоты арқылы жіберілген өз қаражаттары мен қайырымдылықтары арқылы қаржыландырды.⁶⁸ Бірқатар мажоритарлық кандидаттар ДИАҚБ СБМ-ге арнайы сайлау шоттарын ашудағы және жүргізудегі қиындықтар туралы хабарлады, бұл олардың науқандарының басталуын едәуір кешіктірді.⁶⁹ Заңнамада мұндай

⁶⁵ Әйелдер пропорционалды жүйе бойынша 16 орын алды (23%): «*Amanat*» - 8, «*Respublica*» - 3, ҚХП - 2, «*Ақ Жол*» - 1, «*Ауыл*» - 1, ЖСДП - 1. «*Amana*» партиясы ұсынған екі әйел бір мандатты сайлау округтерінде орын алды.

⁶⁶ Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын өткізуге қайырымдылық ретінде жеке тұлға үшін 7 млн. теңге және ұйымдар үшін 35 млн. теңге.

⁶⁷ Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын өткізуге жұмсалған саяси партияның меншікті қаражаты 350 млн. теңгеден аспауға тиіс, ал азаматтар мен ұйымдардың қайырымдылықтарының жалпы сомасы 700 млн. теңгеден аспауға тиіс.

⁶⁸ Мажоритарлық үміткердің өз қаражаты 14 млн. теңгеден аспауы тиіс. Жеке және заңды тұлғалардың қайырымдылықтарының жалпы сомасы 35 млн. теңгеден аспауға тиіс.

⁶⁹ Мысалы, Астанадағы бірнеше кандидатқа басқа банктер алдындағы қаржылық қарыздарына байланысты банктік шот ашудан бас тартылды. Сайлау науқаны 18 ақпанда басталса да, кейбір шоттардың ашылуы 5 наурызға дейін кешіктірілді.

кідірістерді уақтылы жою қарастырылмаған, нәтижесінде, кейбір кандидаттар өз қызметін қаржыландыру үшін жеке қаражат пен қайырымдылықты пайдалана алмайды.⁷⁰

Барлық партиялар мен кандидаттарға әділ қарым-қатынасты қамтамасыз ету үшін мемлекеттік органдар бұдан былай банк шоттарына тең және уақтылы қол жеткізуге ықпал етуі тиіс.

Сайлау туралы заң арнайы шотты қажет етпейтін мажоритарлық кандидаттарға мемлекеттік субсидияларды қарастырады: кандидаттар осы субсидияларды алу үшін округтік сайлау комиссиясына қызмет көрсетушілермен келісімшарттар мен шот-фактураларды ұсыну арқылы өтініш береді.⁷¹ Мемлекеттік субсидиялар бұқаралық ақпарат құралдарында сөйлеу, баспа материалдарын жасау және көлік шығындары сияқты нақты шығындарды жабады.⁷² Жалпы, 317 үміткер өздерінің сайлау науқанын қаржыландыру үшін мемлекеттік қаражатты пайдаланды. Қаржыландырудың бұл нұсқасын тек құптауға болады және ол тең жағдайларды қамтамасыз етуі мүмкін болса да, шығындарды өтеудегі *де-факто* процедуралық әкімшілік кедергілер бір мандатты сайлау округтеріне үміткер болған кейбір кандидаттар үшін науқан мүмкіндіктерінің теңдігіне теріс әсер етті. Атап айтқанда, кейбір үміткерлер төлемдерді рәсімдеу процедурасын тым ауыр және көп уақытты қажет ететін деп тапты: үгіт-насихатты басталғаннан кейін екі аптадан кейін салық декларациясын тексергенге дейін бірнеше үміткерге мұндай төлемдерден бас тартылды.⁷³ Сайлау туралы Заң мемлекеттік қаражаттың қайтарылуын реттемейді, алайда ОСК ДИАҚБ СБМ-ге тіркеуден шығарылған кандидаттар қазірдің өзінде жұмсалған мемлекеттік қаражатты қайтаруы керек екенін айтты. Бұл шарт кандидаттардың назарына алдын ала жеткізілмеген.⁷⁴

Сайлау алдындағы үгіт-насихатты жүргізудің тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету үшін барлық маморитарлық кандидаттар заңнамаға сәйкес мемлекеттік субсидияларға тиімді және уақтылы қол жеткізуі тиіс.

ОСК-ға пропорционалды дауыс беру кезінде сайлау алдындағы науқанның қаржыландырылуы мен шығыстарын бақылау жүктелген, ал АСК/ОСК мажоритарлық сайлау кезінде үгіт-насихат қаржыландыруды бақылауды жүзеге асырады. Заңнама талаптарына сайлау комиссияларына партиялар мен кандидаттардың қаржылық жарналары мен шығыстары туралы толық ақпарат жинауға мүмкіндік бергенімен, сайлау комиссиялары ешқандай тексеру жүргізбейді, тек есептердегі деректерді банк ұсынған мәліметтермен салыстырады. Заң сайлауға дейін және одан кейін қаржылық есептерді жариялауды көздейді, алайда сайлау күніне дейін ОСК мен АСК тек сайлауалды жарыстың әрбір қатысушысы үшін кірістер туралы жиынтық ақпаратты жариялайды.⁷⁵ Нәтижесінде бұл ашықтықты төмендетіп, сайлау күніне дейін кандидаттарды қаржылық қолдау көздері туралы ақпарат алуға мүмкіндігі жоқ сайлаушыларға кедергі келтірді.⁷⁶ Заң үміткерлерді

⁷⁰ ДИАҚБ СБМ кездескен кандидаттар ресми шағым беруге құлықсыздықтарын сайлау өткізудің қысқа мерзімдері банктің шешімдеріне шағымдарды қарау кезеңін қамтымайтындығымен түсіндірді.

⁷¹ Тексеруден кейін тиісті төлемдер жергілікті атқарушы органдардың шоттарынан тікелей қызмет көрсетушілерге жүзеге асырылады.

⁷² ОСК қаулысына сәйкес, мажоритарлық қағидат бойынша кандидаттардың әрқайсысына теледидарда, радиода сөз сөйлеуге және баспасөзде және интернет-ресурстарда екі мақала жариялауға шамамен 450 мың теңге; жария іс-шаралар мен баспа материалдарын өткізуге 300 мың теңге; көлік шығындарына 200 мың теңге бөлінеді.

⁷³ Сонымен қатар, кейбір қызмет провайдерлері төлем алынғанға дейін материалдар жасаудан және қызмет көрсетуден бас тартты, дегенмен, төлем құжаттарды тексергеннен кейін 10 күн ішінде жасалуы мүмкін.

⁷⁴ ОСК барлық кандидаттарға бөлінетін субсидиялардың бастапқы жалпы көлемі тіркелген кандидаттар санына қарай есептелгенін және тіркеуден шығарылғаннан кейін азайтылғанын түсіндірді.

⁷⁵ Жарияланған шығындар туралы мәліметтер көлік шығындарынан, баспа материалдарынан және БАҚ-та сөйлеген сөздерінен тұрды.

⁷⁶ 2020 жылғы ДИАҚБ және Венеция Комиссиясының Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының 261-тармағына сәйкес «талап-бұл тиісті практика [...] сайлау күніне бірнеше күн қалғанда

сайлауға қатысушылардың қорытынды қаржылық есептерін дауыс беру күнінен кейін бес күн ішінде ұсынуды көздейді, бірақ оларды жариялауды талап етпейді. ОСК мәліметтері бойынша, бұл есептерде қайырымдылық туралы мәліметтер бар, бірақ олар ОСК немесе АСК жариялаған жоқ. Сайлау комиссиясының банктерден алған жалпыланған ақпараты ғана жарияланды.⁷⁷

Сайлау алдындағы үгіт-насихатты қаржыландырудың ашықтығын қамтамасыз ету үшін үміткерлердің сайлау қорларына қайырымдылық көздерін ашып, үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру туралы есептерді уақтылы және егжей-тегжейлі жариялау қажет.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс науқанды қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін санкцияларды, соның ішінде үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру туралы есептерді ұсынбағаны үшін және арнайы бөлінген банктік шотты айналып өту үшін үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландырғаны үшін айыппұлдарды анықтайды. Сонымен қатар, сайлау туралы Заң кандидаттарды тіркеуден шығаруды және үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландырудағы бұзушылықтар дауыс беруден кейін анықталса, сайлау нәтижелерін жарамсыз деп тануды қарастырады. Заң бұл санкцияларды қолданудың нақты критерийлерін белгілемейді және кішігірім бұзушылықтар кезінде кең ауқымды іс әрекеттің кең еркіндігіне мүмкіндік береді және оларды ықтимал пропорционалды емес қолдануға мүмкіндік береді.⁷⁸

Нормативтік-құқықтық база сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін пропорционалды және шектейтін санкцияларды қарастыруы керек.

X. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

A. МЕДИА ОРТА

Медиа ортаға мемлекет айтарлықтай әсер етеді.⁷⁹ Теледидар (ТВ) саяси негізгі ақпарат көзі болып қала берсе де, әсіресе ауылдық жерлерде, онлайн БАҚ пен әлеуметтік медиа ірі қалаларда танымал бола бастады. Елде қоғамдық хабар таратушылар жоқ.⁸⁰

партиялар мен кандидаттардың сайлау науқанындағы кірістері мен шығыстары туралы қадағалау органдары мен жұртшылыққа алдын ала ақпарат беретін есептер болып табылады». Сондай-ақ 259-тармақты қараңыз. ДИАҚБ СБМ-ның бірқатар сұхбаттасушылары сайлаудың кейбір қатысушылары саяси партиялардан қаражат ала отырып, өзін-өзі ұсынған кандидаттар ретінде сайлауға түсті деп болжады.

⁷⁷ ОСК веб-сайтында жарияланған ақпаратқа сәйкес, «*Amanat*» партиясы азаматтар мен ұйымдардан 700 млн. теңгеге жуық қайырымдылық алды және қосымша 350 млн. теңге партиялық қаражатты пайдаланды. «*Ауыл*» партиясы, негізінен, ұйымдардан 450 млн. теңгеден астам қайырымдылық алды, ал «*Respublica*» азаматтар мен ұйымдардан біркелкі түскен 328 млн. теңгеге жуық қайырымдылық жинады. «*Respublica*» және «*Baytaq*» партияларын қоспағанда, барлық партиялар өздерінің бүкіл қорын сайлау алдындағы үгіт-насихатты өткізуге жұмсады.

⁷⁸ 2020 жылғы ДИАҚБ және Венеция Комиссиясының Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының 273-тармағында «Санкциялар бұзушылықпен байланысты болуы және пропорционалдылық қағидатын сақтауы керек» делінген.

⁷⁹ Бүкіл ел бойынша хабар тарату үшін 23 телеарна тіркелген. «*Qazaqstan*» РТРК мемлекеттік медиахолдингі төрт телевизиялық арнаны басқарады және «*Еуразия*» Бірінші арнасы» акцияларының 80 пайызына иелік етеді; «*Хабар*» мемлекеттік медиа-холдингі және «Мир» Мемлекетаралық телерадиокомпаниясы әрқайсысы үш телевизиялық арнаны басқарады. Президент телерадиокешеніне «*Жібек Жолы*» иелік етеді. Партия «*Amanat*» напямую владет телеканалом «*Астана*». «*Amanat*» партиясы «*Астана*» телеарнасына тікелей иелік етеді. Қалған 10 жеке хабар таратушылардың тек 2 – і ғана хабар таратушылар-КТК және 31-ші арна жаңалықтарды таратады. БҰҰ АҚК-нің № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулердің 40-тармағында атап өтілетіні атап өтіледі» [...] Мемлекет бұқаралық ақпарат құралдарын монополиялық бақылауға ие болмауы керек және бұқаралық ақпарат құралдарының плюрализмін ынталандыруы керек. [...]

⁸⁰ [БАҚ бостандығын қорғау туралы бірлескен декларацияда және 2023 жылғы пікір білдіру](#), БҰҰ-ның сенім бостандығы құқығы және Еркін пікір білдіру мәселесі жөніндегі Арнайы баяндамашысы, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық Ұйымының (ЕКЫҰ) бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы

Қолда бар ақпараттың әртүрлілігін арттыру және плюрализмді дамыту үшін мемлекеттік теледидар басшылықты тәуелсіз тағайындаумен, көпжақты қаржыландырумен және жұртшылық тарапынан нақты белгіленген қоғамдық мандатпен шынайы толыққанды қоғамдық хабар таратушы компанияға айналуы тиіс.

ДИАҚБ СБМ-ның кейбір сұхбаттасушылары жергілікті жеке бұқаралық ақпарат құралдарының көпшілігі үкіметке жақын кәсіпкерлерге тиесілі деп мәлімдеді, бірақ жеке БАҚ-қа меншік құқығының ашықтығы шектеулі.⁸¹

Бұқаралық ақпарат құралдарына иелік етуге қатысты толық ашықтықты қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдау және түпкілікті бенефициарларды нақты айқындау қажет.

Жалпы, онлайн-БАҚ саяси оқиғаларды жариялауда әр түрлі деп саналады. Алайда, сыни интернет-журналистер мен блогерлерді қорқыту мен қысым көрсетудің көптеген жағдайлары алаңдаушылық туғызады.⁸² Медиа-нарықтың өзіне мемлекеттік қаржыландырудың едәуір мөлшері әсер етеді, ол оған көбінесе күнгірт түрде бөлінеді. Мемлекет бұқаралық ақпарат құралдарына бөлетін қаржыландыру көлемін Қазақстанның жарнама нарығының жалпы көлемімен салыстыруға болады.⁸³ Жергілікті бұқаралық ақпарат құралдары *әкімдіктерден* алатын мемлекеттік қаржыландыруға да тәуелді. ДИАҚБ СБМ-ның көптеген сұхбаттасушылары мемлекеттік қаржыландыруды бұқаралық ақпарат құралдарының редакциялық саясатына тікелей әсер етумен

мәселелері жөніндегі өкілі, Америка мемлекеттері ұйымының (АМҰ) сөз бостандығы жөніндегі Арнайы баяндамашысы және Африканың адам және халықтар құқықтары жөніндегі комиссиясының сөз бостандығы және Ақпаратқа қол жетімділік мәселелері жөніндегі Арнайы баяндамашысы (БАҚ бостандығы туралы бірлескен декларация) мемлекеттерді «барабар қаржыландырылатын қоғамдық бұқаралық ақпарат құралдарын құруға және қолдауға, және олардың саяси немесе коммерциялық араласудан тәуелсіздігін қоғамға есеп беру шеңберінде қамтамасыз етуге» шақырады. Барлық үкіметтік немесе мемлекеттік БАҚ дереу қоғамға айналуы керек». 2011 жылғы [БҰҰ АҚК-нің № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 19-тармағы қатысушы мемлекеттерді «қоғамдық хабар тарату қызметтерінің тәуелсіз жұмыс істеуін қамтамасыз етуге» шақырады. Осыған байланысты қатысушы мемлекеттер «олардың тәуелсіздігіне кепілдік беруі тиіс».

⁸¹ [БАҚ бостандығы туралы бірлескен декларация](#) мемлекеттерге «бұқаралық ақпарат құралдарының плюрализмі мен әртүрлілігін, оның ішінде адам құқықтарына бағытталған нормативтік-құқықтық базаның көмегімен қамтамасыз етуді ұсынады. Бұқаралық ақпарат құралдары плюрализмге қол жеткізу мыналарды қамтуы керек, бірақ олармен шектелмеуі керек [... бұқаралық ақпарат құралдарын иеленуге қатысты жан-жақты транспаренттілікке жәрдемдесу арқылы: БАҚ меншік иелері туралы ақпаратты тікелей ашып, оны тәуелсіз жалпыұлттық БАҚ реттеу органына немесе осы ақпаратты жинау және жинақтау және оны жұртшылыққа ұсыну тапсырылған басқа уәкілетті ұйымға хабарлауы тиіс».

⁸² 2022 жылдың қыркүйегінен бастап бұқаралық ақпарат құралдары мен медиа - ҰЕҰ [«Әділ сөз»](#) сөзін қорғаудың халықаралық қоры 50-ден астам кибершабуылдар, кибербуллинг, вандализм, қорқыту, қудалау, ұрып-соғу және автокөлікті өртеу жағдайлары туралы [хабарлады](#). 21 ақпанда полиция бұл істерге байланысты 18 адамды ұстағанын хабарлады. Содан кейін полицияның шабуылдың болжамды [үйлестіруші](#) мен [ұйымдастырушысын](#) тұтқындағаны туралы хабарламалар болды. Алайда, зардап шеккендердің барлығы ДИАҚБ СБМ тергеудің дұрыстығына және болжамды ұйымдастырушының іс жүзінде ұйымдастырушы болған-болмағанына күмән келтірді.

⁸³ 2022 жылы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі (АҚДМ) бюджетке «мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізуге» 55,4 млрд. теңге бөлді. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары республикалық және жергілікті БАҚ-қа да қаражат бөледі. [Орталық Азия жарнама қауымдастығының](#) мәліметтері бойынша, 2022 жылы БАҚ-тағы барлық жарнама нарығы 74,5 млрд.теңгені [құрады](#). АҚДМ мемлекеттік қаржыландыруды алатын жеке БАҚ туралы ақпаратты ашпайды.

байланыстырды, бұл сыни бұқаралық ақпарат құралдарына бөлінетін мемлекеттік қаражаттың үлесі өте шектеулі екенін көрсетті.⁸⁴

Мемлекеттік жарнама мен субсидияларды бөлу ашық және кемсітушіліксіз болуға, нақты және объективті өлшемдерге негізделуге және тәуелсіз органмен басқарылуға тиіс.

В. НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗА

Конституциямен кепілдендірілген сөз бостандығы және бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігіне халықаралық стандарттарға қайшы келетін бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы шектеуші нормативтік-құқықтық база нұқсан келтіреді. 2020 жылы «жала жабу» үшін қылмыстық жауапкершілік алынып тасталғанына қарамастан, жала жабу, «тіл тигізу» және «көрінеу жалған ақпарат тарату» туралы бірқатар ережелер Қылмыстық кодексте қалады және кеңінен түсіндіріледі. Қылмыстық кодексте Президентті, шенеуніктерді, Парламент депутаттарын және сот өкілдерін масқаралау, жала жапқаны, тіл тигізгені және көпшілік алдында тіл тигізгені үшін қудалау белгіленеді.⁸⁵ Мұндай нормативтік-құқықтық база тәуелсіз сыни журналистикаға кедергі келтіреді және өзін-өзі цензурауға ықпал етеді.

Халықаралық стандарттарға сәйкес сөз еркіндігіне кепілдік беру және қолдау үшін бұқаралық ақпарат құралдарының нормативтік-құқықтық базасы қайта қаралуы керек. Жала жапқаны және көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін қылмыстық қудалауды, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің ар-намысы мен қадір-қасиетін ерекше қорғауды көздейтін нормаларды толығымен жою керек.

Нормативтік-құқықтық база ақпаратқа қол жеткізудің негізгі кепілдіктерін қамтамасыз еткенімен, оны іске асыру мемлекеттік органдардың қандай ақпараттың «құпия» және «қызметтік пайдалану үшін» екенін кеңінен түсіндіруімен бұзылады.⁸⁶ ДИАҚБ СБМ-ның көптеген сұхбаттасушылары мемлекеттік қызметшілер көбінесе сұралған нақты тікелей ақпаратты алуға мүмкіндік бермейтін ресми жауап беретіндігін атап өтті. Науқан барысында бірқатар өңірлік бұқаралық ақпарат құралдары сайлау алдындағы жарысқа қатысушыларды тіркеуге қатысты бұқаралық ақпарат құралдарына АСК беретін ақпараттың шектеулілігіне назар аударды.

⁸⁴ [БҰҰ АҚК-нің № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 47-тармағы бойынша: «БАҚ-ты мемлекеттік субсидиялау және мемлекеттік жарнаманы орналастыру жүйелері пікір білдіру бостандығына құқықты шектеу мақсатында пайдаланылмауын қамтамасыз ету қажет» делінген. [БАҚ еркіндігі туралы бірлескен декларацияда](#): «бұқаралық ақпарат құралдарына мемлекеттік қолдауды бөлу [...] нақты, ашық, бейтарап және кемсітпейтін критерийлерге негізделуі керек, соның ішінде кәсіби журналистік стандарттар мен бұқаралық ақпарат құралдарының саяси немесе үкіметтік көзқарастарға емес, қоғамдық қызығушылық тудыратын материалдарды құруға қосқан үлесіне де негізделуі керек. Бұқаралық ақпарат құралдарын мемлекеттік қолдау бұқаралық ақпарат құралдарын билеуші билікті насихаттау құралына айналдыру үшін пайдаланылмауы керек. Бақ үшін мемлекеттік субсидияларды бөлуді тәуелсіз орган жүзеге асыруы және сыртқы аудит пен сот бақылауына жатуы тиіс».

⁸⁵ Қылмыстық кодекс Президенттің ар-намысы мен қадір-қасиетін ерекше қорғауды көздейді. [АСКХП-ның № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулерінің](#) 38-тармағында: «барлық қоғам қайраткерлері, соның ішінде мемлекеттер мен үкіметтердің басшылары сияқты жоғары саяси билікке ие адамдар заңды түрде сынға ұшырайды және саяси оппозицияға ұшырайды. [...] Заңдар тек адамның жеке басына байланысты қатаң жазаларды қарастырмауы керек» делінген. 47-тармақта бұдан әрі «қатысушы мемлекеттер жала жабуды қылмыссыздандыру туралы мәселені қарауы керек және кез келген жағдайда қылмыстық заңнаманы қолдануға ең ауыр жағдайларда ғана жол берілуге тиіс, ал бас бостандығынан айыру ешқашан тиісті жаза болып табылмайды» делінген.

⁸⁶ [Greco Қорының 2022 жылғы Қазақстан бойынша бағалау есебінің](#) 295-тармағында «жұртшылықтың заңнама туралы ақпаратқа қолжетімділігі белгілі бір дәрежеде болғанымен, практикалық іске асыру дұрыс жұмыс істемейді, өйткені қазіргі уақытта ақпаратқа қол жеткізуді заңсыз шектеуді және ол үшін жазаны тиімді қараудың барабар тетігі жоқ» делінген. [АСКХП-ның № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 19-тармағы мемлекеттерді «қоғамдық мүддені білдіретін ақпаратты ашық қолжетімділікте белсенді орналастыруға» және «осындай ақпаратқа оңай, жедел, тиімді және практикалық қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерді жұмсауға» шақырады.

Ақпаратқа қол жеткізу құқығын тиімді іске асыру үшін билік органдары қоғамдық мүддені білдіретін институционалдық ақпаратты ашық қолжетімділікте белсенді түрде жариялауы тиіс. Мұндай ақпаратқа қол жеткізу қарапайым, жылдам, тиімді және практикалық болуы керек, сұраныстардың кең ауқымын қамтуды жеңілдетеді. Ақпарат беруден бас тарту нақты негізделуі және оларға шағымдану мүмкіндігі көзделуі тиіс. Ақпаратқа қол жеткізудің жалпы шектеулері нақты анықталуы керек және әр жағдайда белгіленбеуі керек.

Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі (АҚДМ), атап айтқанда, хабар тарату, баспа және онлайн БАҚ үшін реттеуші және қадағалаушы орган болып табылады.⁸⁷ ДИАҚБ СБМ-ның көптеген сұхбаттасушылары үкіметтің бір бөлігі бола отырып, АҚДМ өз қызметінде толығымен тәуелсіз бола алмайды деген пікір айтты.

Ашықтық пен жария есеп беру критерийлеріне жауап беретін нақты мандаты бар бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіз реттеушісін құру туралы мәселені қарастыру қажет. Осы реттеуші органның мүшелерін тағайындау жүйесі өкілдіктің алуан түрлілігін қамтамасыз етуі, мүдделер қақтығысын болдырмауы және тәуелсіздікке кепілдік беруі тиіс.

Соттардан басқа, АҚДМ мен Бас прокуратура халықаралық стандарттарға қайшы келетін кең ауқымды бұзушылықтар негізінде веб-сайттарға кіруді шектеуге құқылы.⁸⁸ ДИАҚБ СБМ науқан кезінде кез-келген ірі жергілікті жаңалықтар веб-сайтын бұғаттауға қатысты ақпаратқа ие емес, дегенмен ақпарат және қоғамдық даму министрлігі бұғатталған веб-сайттардың егжей-тегжейлі тізімін жарияламады және ДИАҚБ СБМ қарамағына ұсынбады.

Халықаралық стандарттарға сәйкес, веб-сайттарды бұғаттау тек заңға сәйкес анықталған объективті және ашық критерийлер негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Мүмкін болатын шектеулер белгілі бір контентке бағытталуы керек, ал бүкіл веб-сайттарға жалпы тыйым салудан аулақ болу керек. Веб-сайт иелері мен жұртшылыққа сотқа жүгінудің нақты мүмкіндігі болуы үшін бұғаттау фактілері туралы хабарлау қажет. Бұғатталған веб-сайттардың жиынтық тізілімі көпшілікке қол жетімді болуы керек.

Сайлау туралы Заң мен ОСК қаулысы бұқаралық ақпарат құралдарын бәсекелес үміткерлерді объективті түрде жариялауға және олардың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіруі мүмкін материалдарды жариялаудан бас тартуға, кемінде бес жыл жұмыс тәжірибесі бар уәкілетті ұйымдар ғана жүргізетін қоғамдық пікір сауалнамаларының нәтижелерін жариялауға және тегін эфир уақыты мен алаңын ұсынудың тең шарттарын қамтамасыз етуге міндеттеді. Заңнамаға сәйкес эфир уақыты мен баспа алаңдарын сату мүмкіндігі үшін 90 хабар тарату, 180 баспа және 195 онлайн-БАҚ, сондай-ақ 40 онлайн-платформа пайдаланушылары ОСК-ға ақылы саяси жарнамаларды сату бойынша өздерінің прайс - парақтарын, ал 2 170 БАҚ пен онлайн-пайдаланушыларды АСК-на ұсынды. ДИАҚБ СБМ жүргізген БАҚ мониторингінің нәтижелеріне сәйкес, жарнаманың басым бөлігін «*Amanat*», одан кейін ЖСДП және «*Respublica*» сатып алды. Сайлау туралы заң сайлауға қатысушыларға тегін эфир уақытын бөлуді қарастырмайды.

⁸⁷ [АСКХП-ның № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 39-тармағы мемлекеттерді «хабар таратуды лицензиялау жөніндегі тәуелсіз және қоғамдық орган құруға» шақырады.

⁸⁸ 2022 жылы АҚДМ тыйым салынған мазмұн үшін көптеген веб-сайттарды, соның ішінде жалған ақпарат таратқаны үшін 101 веб-сайтты [жалпыұлттық бұғаттауға бастамашы](#) болды. Бұғаттау әдетте бүкіл веб-сайтта жүзеге асырылғанымен, АҚДМ веб-сайттарға кіру үшін шифрланған HTTPS протоколын кеңінен қолдану жеке веб-беттерге тыйым салу мүмкін сделалстігін түсіндірді. БҰҰ-ның сөз еркіндігі жөніндегі арнайы өкілінің 2011 жылғы [баяндамасының](#) 70-тармағы мемлекеттерді «бұғатталған веб-сайттардың тізімдерін және әрбір веб-сайтты бұғаттаудың қажеттілігі мен негіздемесі туралы толық ақпарат беруге» шақырады. Зардап шеккен веб-сайттарда олардың неліктен бұғатталғаны туралы түсініктеме берілуі керек. Қандай мазмұнға тыйым салынуы керек екендігі туралы кез-келген анықтаманы құзыретті сот органы немесе кез-келген саяси, коммерциялық немесе басқа негізсіз ықпалға тәуелсіз орган қабылдауы керек». Сондай-ақ, [АСКХП-ның № 34 Жалпы тәртіптегі ескертулердің](#) 43-тармағын қараңыз.

Мажоритарлық кандидаттарға мемлекеттік бюджеттен саяси жарнаманы төлеуге 450 000 теңге бөлінді, олардың кейбіреулері ДИАҚБ СБМ-ға бөлінген қаражаттың шамалы екенін хабарлады.

Сайлау туралы заң мен ОСК қаулысы саяси партиялар мен мажоритарлық кандидаттар арасында пікірталас ұйымдастыруға құқық береді. 16 наурызда «Хабар» телеарнасында ОСК жеті партия арасында пікірсайыс ұйымдастырды; тағы екі пікірсайысты «Qazaqstan» РТРК мен КТК-да уақытты сатып алып, бәсекелес партиялар ұйымдастырды. Барлық үш пікірталас негізінен әлеуметтік және экономикалық мәселелерге арналды. Оң жағы, пікірталас форматы партиялар арасындағы өзара әрекеттесуді қамтамасыз етті, бірақ қатысушылар оларды негізінен сайлаушыларға жүгіну үшін жеке алаң ретінде пайдаланды. Үш пікірсайыстың екеуіне әйел кандидаттар қатысты. Алматыдағы мажоритарлық кандидаттар арасында мажоритарлық үміткерлер арасында бірнеше жаңалықтар веб-сайттары мен YouTube арналарын өткізілді. ДИАҚБ СБМ АСК ұйымдастырған ресми пікірталастар туралы белгісіз.

Науқан барысында АҚДМ негізгі республикалық және өңірлік бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерге мониторинг жүргізді.⁸⁹ Мониторингтің әдістемесі мен нәтижелері көпшілікке қол жетімді болмады. АҚДМ байқалған бұқаралық ақпарат құралдарының үштен екісі сайлау алдындағы үгіт-насихат шеңберінде саяси партиялардың қызметін жарияламаса да, қалған бұқаралық ақпарат құралдары саяси партиялардың сайлау алдындағы үгіт-насихатын тең дәрежеде, негізгі саяси партияларға қатысты аздаған айырмашылықтармен жариялағанын хабарлады.

Сайлау туралы заңға енгізілген соңғы түзетулер бұқаралық ақпарат құралдарының ережелерін барлық онлайн платформа пайдаланушыларына, соның ішінде әлеуметтік желілерге және Telegram немесе WhatsApp сияқты чат-мессенджерлерге таратты. ДИАҚБ СБМ-нің көптеген сұхбаттасушыларының пікірінше, барлық пайдаланушыларға қойылатын осындай кең талаптар Заңның заңды іріктеп қолданылуына әкелуі мүмкін. АҚДМ мәліметтері бойынша, әлеуметтік желілердің мониторингі барысында сайлау туралы Заңның негізінен сайлау алдындағы үгіт-насихатты мерзімінен бұрын өткізуге, үгіт материалдарын жариялауға және қоғамдық пікірге сауалнама жүргізуге байланысты 150-ге жуық бұзушылықтар анықталды. Барлық бұзушылықтар Бас прокуратураға берілді.

С. БАҚ МОНИТОРИНГІНІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

ДИАҚБ СБМ хабар тарату құралдарының мониторингі «Хабар», «Qazaqstan» РТРК, КТК, «Еуразия» Бірінші арнасы және «31 арна» телеарналары саяси партиялардың әрқайсысының сайлау алдындағы үгіт-насихатты тең құқықты негізде бір жаңалықтар шығарылымында ғана жария еткенін атап өтті.⁹⁰ Үгіт-насихат жұмыстарын жариялауға саяси жаңалықтардың тек 11 пайызы ғана арналды, әр партия 6-дан 10 пайызға дейін болды, ал мажоритарлық кандидаттар негізінен еленбеді.⁹¹ «Жібек жолы» телеарнасы кандидаттардың үгіт-насихатты жариялаудан бас тартты, дегенмен олардың жаңалықтардағы репортаждары сайлауға қатыспаған «Amanat» партиясының кейбір жоғары дәрежелі мүшелері үшін алаң болды. Мониторинг жүргізілген барлық

⁸⁹ АҚДМ ДИАҚБ СБМ-ге 576 бұқаралық ақпарат құралдары, оның ішінде 48 телеарна, 386 газет және 142 веб-сайт қамтылғанын айтты.

⁹⁰ Ресми сайлау алдындағы үгіт-насихат кезінде ДИАҚБ СБМ алты телеарнаның прайм-таймында: «Еуразия» Бірінші арнасы, «Хабар», КТК, «Qazaqstan» РТРК, «Жібек Жолы», және «31 арна» және алты онлайн-БАҚ-тың: kaztag.kz, orda.kz, tengrinews.kz, vlast.kz, ulysmedia.kz және zakon.kz. сайттарында хабар тарату мониторингін жүзеге асырды.

⁹¹ ДИАҚБ СБМ БАҚ мониторингінің нәтижелері бойынша, прайм-таймда ресми үгіт-насихаттың барлық кезеңі ішінде «Хабар» телеарнасы әр партияға 28-ден 37 минутқа дейін эфир уақытын, КТК - 25-тен 27 минутқа дейін, «Еуразия» Бірінші арнасы - 15-тен 23 минутқа дейін, «Qazaqstan» РТРК - 13-тен 18 минут, ал «31 арна» 9-дан 13 минутқа дейін.

хабар таратушылар үкімет пен Президенттің қызметін бейтарап немесе позитивті түрде кеңінен жариялады. ДИАҚБ СБМ-ның көптеген аймақтарында Алматыдан басқа көптеген өңірлерде үгіт-насихатты жариялауға жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарының шектеулі қызығушылығы байқалды. Жалпы, үгіт-насихатты шектеулі жариялануы және журналистік тергеулер мен аналитикалық репортаждардың болмауы сайлаушыларға саналы таңдау жасауға көмектеспеді.

ДИАҚБ СБМ бақылаған жаңалықтар веб-сайттарында сайлау науқанын жариялау да негізінен үкімет пен Президентке арналды. Веб-сайттар *kaztag.kz*, *orda.kz*, *ulysmmedia.kz* және *vlast.kz*, негізінен Алматы өңірінде мажоритарлық үміткерлердің қызметіне басты назар аударылды, олар жиынтығында саяси оқиғаларды тиісті түрде жариялаудың 11-ден 28 пайызына дейін алды. Сонымен бірге «*Amanat*» 2 - ден 5 пайызға дейін, ал қалған алты партия сәйкесінше 0-ден 3 пайызға дейін алды. *Tengrinew.kz*-ке ұқсас және *закон.kz* әрқайсысы саяси материалдардың жалпы көлемінің 4 пайызын «*Amanat*»-қа арнады, ал қалған алты партия әрқайсысы 1 пайыздан аз алды.

Әйелдердің жоғары дәрежелі партиялық және үкіметтік шенеуніктер арасындағы шектеулі өкілдігі бұқаралық ақпарат құралдарындағы жаңалықтар репортаждары мен ток-шоуларда көрініс тауып, оларға жаңалықтардың жалпы көлемінің 3-тен 14 пайызына берді.⁹² ДИАҚБ СБМ БАҚ мониторингі кезінде жынысына байланысты тікелей кемсітушілік анықталмағанымен, кейбір жағдайларда әйелдердің басты рөлдері ретінде ана мен отбасы туралы гендерлік стереотиптер, негізінен, халықаралық әйелдер күнін мерекелеуге байланысты күшейе түсті.

XI. САЙЛАУ ДАУЛАРЫН РЕТТЕУ

Сайлауды реттейтін нормативтік-құқықтық база сайлауды өткізу жөніндегі органдардың, әкімшілік соттардың және Жоғарғы соттың дауларды реттеуін көздейді. Сайлау туралы Заң және Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі сайлауға байланысты дауларды дауыс беру күніне дейін, бірақ кейін емес шешудің ақылға қонымды мерзімдерін белгілейді.⁹³ Электрондық жүйе арқылы сайлау комиссиялары мен соттарға шағымдар мен апелляциялық шағымдар беру мүмкіндігі қарастырылған, бұл өтініш берушілер мен жауапкерлерге сайлау күніне дейін дауларды реттеу тетігіне қол жеткізуді жеңілдетті. Алайда, сайлау кейінгі кезеңдегі техникалық проблемалар, сондай-ақ кейбір өңірлердегі соттардың, прокуратураның және АСК-ның мереке күндері шағымдарды қабылдаудан бас тарту жағдайлары дауыс беру қорытындыларына белгіленген мерзімде дау айту мүмкіндігіне күмән келтірді.⁹⁴

ОСК ДИАҚБ СБМ-ға 451 шағым алғанын және сайлау күніне дейін 223 шағым мен өтініштерге жауап бергенін хабарлады. Тек осы статистика және осындай шағымдар мен өтініштердің үлкейтілген санаттары жарияланды, шағымдар мен өтініштердің осы кең ауқымының мәні туралы қосымша ақпарат берілместен, олар бойынша шешімдер де жарияланған. ДИАҚБ СБМ қатысқан ашық отырыстарда бірде-бір шағым қаралмады. ОСК шағымдарын қарау процесі ашық болған жоқ, ал ұсынылған қорғау құралдарының тиімділігі бағаланбады, өйткені бірнеше рет сұрауларға қарамастан, ДИАҚБ СБМ шағымдар бойынша шешімдер ұсынылмады.

⁹² ДИАҚБ СБМ жүргізген БАҚ мониторингінің нәтижелеріне сәйкес, әйел кандидаттар «*Еуразия*» Бірінші» арнасында үгіт-насихатты жариялаудың 14% -ын, *КТК-да* 13%-ын, «*Хабар*» телеарнасында 11% -ын и және 31 арнада, «*Qazaqstan*» РТРК-да 7% -ын және «*Жібек жолы*» арнасында 3% -ын алды.

⁹³ Сайлау өткізу жөніндегі органдардың шешімдеріне шағым беру мерзімі 10 күн. Сайлау комиссияларының шағымдарды қарауға бес күн және төмен тұрған комиссиялардың шешімдеріне апелляцияларды қарауға үш күн беріледі. Әр түрлі шағымдар үшін арнайы мерзімдер белгіленді. Сайлау комиссиялары сайлаушылар тізіміне енгізуге байланысты шағымдарды сол күні қарауға тиіс, ал олардың шешімдері сотта одан әрі қайта жедел қаралуға тиіс. Сайлау күніне дейін бес күн ішінде немесе сайлау күні берілген шағымдар дереу қаралуы керек.

⁹⁴ ДИАҚБ СБМ постэлектрондық кезеңде электрондық шағым беру жүйесі дұрыс жұмыс істемегенін атап өтті.

Сайлау дауларын реттеудің ашықтығын арттыру үшін Орталық сайлау комиссиясы шағымдарды ашық отырыстарда қарауға, ал шешімдер мен олардың негіздемелері жария болуға тиіс.

Әкімшілік соттар төменгі деңгейдегі сайлау комиссияларының әрекеттеріне шағымдарды қарау үшін Жоғарғы Сотқа кейіннен шағымдану мүмкіндігімен бірінші саты болып табылады. Жоғарғы Соттың мәліметі бойынша, әкімшілік соттарға кандидаттарды ұсынуға байланысты ОСК шешімдеріне және одан кейінгі кандидаттарды тіркеуден бас тартуға, негізінен 10 жылдық тұрғын үйді есептеу талабы шеңберінде 45 шағым түскен.⁹⁵ Бірқатар аймақтарда әкімшілік соттар ОСК-ның тұрғын үй талаптарын тар түсіндіруге байланысты бір мандатты округтер бойынша кандидаттарды ұсынадан бас тарту туралы шешімдерін жойып, тиімді қорғаныс құралын ұсынды.⁹⁶ Осы сот прецеденттерінен және Орталық сайлау комиссиясы кейіннен тұру мерзімін қалай анықтау керектігін түсіндірді, бірнеше қабылданбаған кандидаттар тіркелді.

Жоғарғы Сот бір мандатты округтер бойынша сайлауға түсетін саяси партиялардан және көпшілік кандидаттардан кандидаттарды тіркеуге байланысты шешімдерге шағымдарды қарау үшін бірінші және түпкілікті инстанция және кандидаттарды ұсыну туралы төменгі сатыдағы соттардың шешімдеріне шағымдану үшін соңғы инстанция болып табылады. Жоғарғы сотқа берілген 62 шағымның 40-қа жуығы кандидаттарды салық декларацияларындағы сәйкессіздіктер негізінде тіркеуден шығаруға қатысты.⁹⁷ Оң жағы-Жоғарғы Сот 14 округтік сайлау комиссиясының шешімдерін жою арқылы бірқатар бас тарту істерін шешті; сонымен бірге, көп жағдайда Жоғарғы Сот округтік сайлау комиссияларының шешімдері мен АСК-ны күшінде қалдырды, кейде сайлау органдарының заңды формалистік түсіндіруімен келіседі.⁹⁸

Дербес деректерді қорғауды келтіре отырып, Әділет Министрлігі (Әділет Министрлігі) партияларға саяси партияларға мүшелікке қатысты заңнамалық талаптарға сәйкес келмейтін адамдардың аттарын айтудан бас тартты. Бұл адамдарда болжамды өкілеттіктің болмауы бірқатар саяси партияларды тіркеуден бас тарту үшін негіз ретінде пайдаланылды. Бұл тиісті партияларға негізделген шешімдер қабылдауға және жіберілген қателерді түзетуге мүмкіндік бермеді. Сонымен қатар, бұл адамдардың өкілеттігінің болмауы бірқатар саяси партияларды тіркеуден бас тартуға негіз ретінде пайдаланылды. Бұл тиісті партияларға дәлелді шешімдер қабылдауға және жіберілген қателерді түзетуге мүмкіндік бермеді. Сонымен қатар, бұл деректерді тіркеуге үміткер партияларға беруден бас тартуды соттар өзгеріссіз қалдырды және соттар Әділет министрлігінен бірлестік бостандығының негізгі құқығын жоққа шығаратын негізделген шешімдер қабылдауды талап етпеді. Бұл сот қорғауының тиімділігіне айтарлықтай нұқсан келтірді және саяси партияларды тіркеуден бірнеше рет бас тартуға әкелді, бұл мәлімдемелердегі қателерді түзетуге немесе кемшіліктерді жоюға нақты мүмкіндік бермеді.

Заң бойынша сот тыңдаулары жұртшылық үшін ашық болғанымен, іс жүзінде сайлауға қатысты істер бойынша сот отырыстарына қатысу мүмкіндігі әрқашан қамтамасыз етілмейді.⁹⁹ Соттарды басқарудың электрондық жүйе бар, ол, *атап айтқанда*, алдағы сот отырыстары туралы электронды түрде шағым беру мүмкіндігін ұсынады, бірақ жүйесі жиі жаңартылмаған және іздеуге

⁹⁵ ОСК мәліметтері бойынша, әкімшілік соттарға кандидаттардан 27 шағым түскен.

⁹⁶ Тұру мерзіміне қатысты шағымдар Абай, Ақмола, Алматы, Ақтөбе, Атырау, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан облыстарында және Алматы қаласында берілді.

⁹⁷ Осы 62 шағымның 17-сі шағымдарды қайтарып алу, мерзімдерді өткізіп алу немесе сот юрисдикциясының болмауы себебінен қаралмаған.

⁹⁸ Мысалы, Жоғарғы Сот кеңес дәуіріндегі ваучерлерді декларацияламау себебінен округтік комиссиясының тіркеуден бас тартуын заңды деп тапты, ал тіркеуден бас тартылған кандидат олардың бар екенін білмеді. Басқа жағдайларда соттар қолданыстағы материалдық емес міндеттемелер мен шарттарды декларациялауды кандидаттарды тіркеуден бас тартудың дәлелді себебі ретінде қарастырды.

⁹⁹ Мысалы, ДИАҚБ СБМ Ақтөбе, Астана, Қостанай және Павлодардағы сот шешімдері туралы ақпаратты алу және соттарға кіруге қиындықтарға тап болды.

қол жетімді болмады, бұл сайлауға байланысты тыңдаулар туралы жұртшылықтың хабардарлығын шектеді. Сот тыңдауларының көпшілігі, соның ішінде Жоғарғы Сотта, тыңдау басталғанға дейін алдын ала авторизацияланған жағдайда ғана қол жетімді. Сонымен қатар, сот шешімдері апелляцияға шағымдану мерзімі аяқталғаннан кейін ғана интернетте жарияланды.

Іс жүзінде соттардың шағымдарды қарауының ашықтығын қамтамасыз ету үшін қосымша күш-жігер жұмсалуды керек. Жұртшылықтың сот отырыстарына қолжетімділігі тыңдау кестесін уақтылы жарияламау немесе келушілерді алдын ала келісу сияқты негізсіз әкімшілік кедергілермен шектелмеуі тиіс.

Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекске сәйкес сайлаудан кейін бір ай ішінде берілген сайлау құқықтарының бұзылуына шағымдар 5 күн ішінде қаралуы тиіс.¹⁰⁰ Мұндай мерзімдер Орталық сайлау комиссиясы жеңімпаздарды ресми түрде жариялағанға дейін шағымдану үшін толық заңды мүмкіндіктерді ұсынбайды.

Биліктің ресми мәліметтері бойынша, постэлекторальды кезеңде ОСК мен соттарға сәйкесінше 164 және 400-ге жуық шағым түскен.¹⁰¹ Алайда, ДИАҚБ СБМ кейбір өзін-өзі ұсынған кандидаттарға, азаматтық бақылаушыларға және саяси партияларға шағым беру мүмкіндігі бірқатар аймақтарда қиын болғанын байқады, онда соттар мен сайлау органдары демалыс маусымына байланысты постэлекторлық кезеңде біраз уақыт шағымдарды қабылдамады және электронды сот әкімшілігі жүйесі шағымдарды беру үшін әрдайым жұмыс істемеді.¹⁰²

Жалпы, сайлаудан кейінгі кезеңде берілген шағымдарды сайлау органдары мен соттар ашық түрде қарады. Атап айтқанда, сайлау комиссиялардың шешімдері туралы ашық ақпарат болған жоқ. Интернетте бірнеше сот шешімдері ғана қол жетімді болды, содан кейін қысқа мерзімге ғана. ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының айтуынша, олар берген шағымдардың басым көпшілігі сайлау күні Елеулі бұзушылықтарға, соның ішінде хаттамаларды бұрмалауға, бюллетеньдерді заңсыз енгізу, сайлаушылар тізімдерін манипуляциялау және жарияламау дауыс беру қорытындылары туралы УСК хаттамаларын жариялау. Кейбір жағдайларда УСК-ның бірқатар мүшелеріне әкімшілік айыппұлдар салынды.

Заңнама органдардың сайлау өткізу жөніндегі «актілері мен әрекеттеріне» шағымдану мүмкіндігін көздейді. Алайда, дауыс беру қорытындыларын жарамсыз деп тану немесе елеулі бұзушылықтарға байланысты қайта дауыс беру туралы талаптар қабылданбады, өйткені дауыс беру қорытындылары туралы хаттамалар әкімшілік актілер болып саналмайды, сондықтан кандидаттардың сайлау құқықтарын ресми түрде бұза алмайды.¹⁰³ Мұндай формальды тәсіл ықтимал бұрмалануларды оларды жою мүмкіндігінсіз қалдырады, бұл сайлаудың соңғы нәтижелеріне сайлаудың соңғы нәтижелеріне нұқсан келтіреді.¹⁰⁴ ОСК сонымен қатар ДИАҚБ СБМ-ға дауыстарды қайта санау жүргізілмегенін айтты.

¹⁰⁰ Сайлау туралы заң тек сайлауға дейін және сол күні берілген шағымдарға, сондай-ақ Конституциялық сотқа берілген сайлаудың соңғы қорытындыларына дауласуға қолданылады.

¹⁰¹ ДИАҚБ СБМ-ның дауыс беру күні және одан кейінгі шағымдар туралы өтінішіне жауап ретінде Жоғарғы Сот жалпы 31 наурыздағы жағдай бойынша соттарға 473 шағым түскенін хабарлады.

¹⁰² Мысалы, Жетісу ауданында әкімшілік сот мереке күндерге жабылды. Алматы, Шымкент және Түркістандағы соттар ДИАҚБ СБМ-ға мерекелерге байланысты шағымдар туралы ақпарат берген жоқ. Жамбыл облысында кейбір үміткерлер АСК-мен телефон арқылы және жеке байланысуға тырысты, бірақ АСК жабық болды. Қарағандыда сайлау күнінен кейін үш күн ішінде соттармен және сайлау комиссияларымен телефон арқылы байланысуға мүмкіндік болмады.

¹⁰³ Бірнеше өзін-өзі ұсынған кандидаттар ДИАҚБ СБМ-ға ОСК мен Жоғарғы Сотқа шағым түсіргендерін айтты, бірақ олардың ешқайсысы қайта санауға әкелмеді. Бұл ақпаратты ОСК растады.

¹⁰⁴ Заңнама бұзушылықтар үшін, соның ішінде сайлау нәтижелерін бұрмалау үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті қарастырғанымен, мұндай санкциялар сайлау нәтижелерін бұрмалауды жоймайды.

Сайлау нәтижелерін жариялау мерзімдері Орталық сайлау комиссиясы сайлау нәтижелерін жариялағанға дейін шағымдану үшін толық мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге тиіс. Постэлекторалдық кезеңде дауларды реттеуге қатысты нормативтік-құқықтық база барлық деңгейлерде дауыс беру қорытындылары туралы хаттамаларға дауласу мүмкіндігін тікелей көздеуге және нәтижелер дәл анықталмаған жағдайларда тиімді құқықтық қорғау құралын қамтамасыз етуге тиіс.

Сайлаудың соңғы қорытындыларына Конституциялық Сотқа олар жарияланғаннан кейін он күн ішінде ғана шағым жасалуы мүмкін. Парламенттің екі палатасының спикерлері, Парламент депутаттарының кемінде бестен бір бөлігі, Премьер-министр мен Президент қана шағымдануға құқылы. Құқық субъектісі туралы мұндай нормалар сайлау процесіне қатысушылардың сайлау нәтижелеріне қарсы шығуы және құқықтық қорғалуы үшін тең мүмкіндіктерді жоққа шығарады

Сайлаудағы қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтарға байланысты шағымдар прокуратураға берілуі мүмкін. Прокуратура сонымен қатар сайлауға байланысты құқық бұзушылықтар туралы істерді өз бастамасы бойынша қозғауға өкілеттікке ие.¹⁰⁵ ДИАҚБ СБМ-ның көптеген сұхбаттасушылары прокуратураның бейтараптығы мен тәуелсіздігіне сенімсіздік білдіріп, іс қозғау кезінде іріктеу мен санкциялардың қолданылуын көрсетті. Мысалы, мерзімінен бұрын үгіт-насихат жүргізді, оның ішінде қаражат жинады деген айып бойынша алты істі прокурорлар тек өзін-өзі ұсыну тәртібімен үміткерлерге қатысты қозғады. Барлық істер әкімшілік айыппұлдар салуға және кейіннен АСК кандидаттарын тіркеудің күшін жоюға әкелді. Сайлау күні прокурорлар бақылауға кедергі келтіретін барлық шағымдарды елемеді.¹⁰⁶

Венеция Комиссиясының алдыңғы ұсыныстарына қайшы, Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс әлі де сайлауға байланысты барлық тыңдауларға прокурорлардың қатысуын қамтамасыз етеді.¹⁰⁷ Құқық қорғау органдарының сайлауды ұйымдастыруға шамадан тыс қатысуы сот органдары мен сайлау органдарына прокурорлық қысым жасау қаупін арттырады, бұл ДИАҚБ мен Венеция Комиссиясының алдыңғы тәжірибелері мен алдыңғы ұсыныстарына қайшы келеді.¹⁰⁸

Сайлау күні Бас прокуратура 66 шағым мен өтініш алды және басқа адамның атынан дауыс берді және үнсіздік күнін бұзды деген айыппен 25 іс қозғады. Бірқатар саяси топтар мен азаматтық бақылаушылар ДИАҚБ СБМ-ге ОСК - ға және прокуратураға олардың байқау қызметіне кедергі келтіргені туралы шағымдар бергені туралы хабарлады.¹⁰⁹ Алайда, прокуратура бұл мәлімдемелер бойынша ешқандай әкімшілік істер туралы хабарлаған жоқ. ОСК жұртшылыққа да, ХСБМ-нің өтініші бойынша да, алынған және қаралған шағымдар туралы ақпарат берген жоқ.

¹⁰⁵ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс сайлауға байланысты 26 баптан тұрады, оның ішінде сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары мен сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру кезінде жіберілген бұзушылықтар, сондай-ақ сайлау күніндегі бұзушылықтар туралы.

¹⁰⁶ Сайлау күні ХСБМ азаматтық бақылаушылардың бақылауына көптеген шектеулерді байқады.

¹⁰⁷ Сайлауға байланысты істер бойынша сот процесінің басқа қатысушыларынан айырмашылығы, прокурорлар өздерінің жазбаша қорытындыларын береді. Мәселен, мысалы, мұндай жазбаша қорытындылар кандидаттарды тіркеуден шығаруға байланысты шағымдар бойынша сотқа келіп түсті, ал прокуратура мерзімінен бұрын үгіт-насихат жүргізгені үшін тіркеуден шығару туралы барлық істерді қозғады.

¹⁰⁸ 2002 жылғы Венеция Комиссиясының [Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының](#) 60-70 тармақтарында: «әкімшілік органдардың саяси биліктен тәуелсіздік алу дәстүрі бұрыннан бар мемлекеттерде мемлекеттік қызмет саяси қысымға ұшырамай, сайлау заңнамасын қолданады [...] Алайда, плюралистік сайлауды ұйымдастыруда тәжірибесі аз мемлекеттерде үкіметтің әкімшілік органдарға қысым жасау қаупі тым жоғары, бұл оларды өздері қалаған нәрсені жасауға мәжбүр етеді» делінген. «Прокуратура туралы» Конституциялық заңға сәйкес прокуратура Президентке бағынады және тікелей есеп береді. [Венеция Комиссиясының Қазақстан Республикасының 2018 жылғы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексіне](#) қатысты қорытындысын қараңыз, онда прокурорлар әкімшілік сот ісін жүргізуде осындай маңызды рөл атқаруы тиіс пе деген мәселені қосымша қайта қарау ұсынылады (27 және 28-тармақтар).

¹⁰⁹ Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске сәйкес сайлауда сенім білдірілген адамдардың, БАҚ өкілдерінің және бақылаушылардың заңды қызметіне кедергі жасау әкімшілік құқық бұзушылық болып табылады.

Сайлау ұйымдастырушылары мен сот билігінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін сайлау дауларын шешу процесінде прокуратураның өкілеттіктерін шектеу туралы, атап айтқанда, сайлауға байланысты істерді қарау кезінде прокурорлардың сот тыңдауларына қатысуын шектеу туралы мәселені қарау керек.

ХІІ. САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ

Заң сайлауды азаматтық және халықаралық бақылау мүмкіндігін қарастырады. Қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық емес ұйымдар азаматтық бақылаушыларды тағайындай алады. Кандидаттар мен тіркелген саяси партиялар да өз өкілдерін (сенім білдірілген тұлғаларды) және бақылаушыларды жіберуге құқылы. ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынысына сәйкес, заңнамаға соңғы түзетулер азаматтық бақылаушыларды аккредиттеудің ресми рәсімін енгізді. Әділет министрлігінде тіркелген республикалық ұйымдарды аккредиттеуді ОСК, ал өңірлік Әділет департаменттерінде тіркелген жергілікті ұйымдарды аккредиттеуді АСК жүзеге асырады. Аккредиттеуден өткен ұйымдар аккредиттелген сайлау комиссиясының жауапкершілік аймағындағы сайлауды бақылайды. Заңға сәйкес, аккредиттелген ұйымдар сайлаудың барлық санаттарын бір жыл ішінде, соның ішінде дауыс беру күніндегі процедураларды қадағалай алады.

Жалпы, бақылаушыларды аккредиттеу инклюзивті болды. Дегенмен, аккредиттеу үшін субъектілердің негізін кеңейту басқа азаматтық және құқық қорғау ұйымдарына сайлауды бақылауға мүмкіндік береді.¹¹⁰ ДИАҚБ СБМ бірқатар сұхбаттасушылары аккредиттеу процесінің ұзақтығы оларды дайындауға, мысалы, қаражат жинауға, сондай-ақ рекрутинг процесіне және бақылаушыларды оқытуға әсер етеді деп алаңдаушылық білдірді.¹¹¹

Сайлау күні дауыс беру кезінде жергілікті бақылаушылардың қатысуы жоғары болды, бірақ ХСБМ бақылаған учаскелерде дауыстарды санау кезінде айтарлықтай төмендеді.¹¹² Көптеген жағдайларда жергілікті және халықаралық бақылаушыларға процедураның барысын анық және толық көруге мүмкіндік бермейтін арнайы бөлінген аймақтан бақылау жүргізу ұсынылды. Бұл сайлауды бақылау процесін қиындатты, Қазақстан Республикасының заңнамасына және ЕҚЫҰ міндеттемелеріне қайшы келді, сондай-ақ сайлау процесінің ашықтығына теріс әсер етті.¹¹³

ОСК-да халықаралық байқаушыларды аккредиттеудің ресми рәсімі қолданылады. Алайда, сайлау туралы Заң шет мемлекеттердің әртүрлі институттарын немесе халықаралық ұйымдарды ұсынатын

¹¹⁰ Сайлау мәселелері жөніндегі Венеция Комиссиясының 2002 жылғы Сайлау өткізу кезінде ұсынылатын нормалар жиынтығының 3.2.а бөлімінде: «жергілікті және халықаралық бақылаушыларға сайлауды бақылау процесіне қатысуға барынша кең мүмкіндік берілуі тиіс», - делінген

¹¹¹ ОСК республикалық деңгейде өтінім берген 17 ұйымның 14-ін аккредиттеді, ал АСК 267 өтініштің 238-ін аккредиттеді. Сандардағы айырмашылық белгілі бір ұйымның аймақтық филиалдарының бір уақытта өтініш беруіне байланысты. ОСК оларды аккредиттеу рәсімінен өтпей-ақ жеке заңды тұлға ретінде қарастырды. Сегіз ұйымға аккредиттеуден бас тартылды, өйткені олардың жарғысында сайлауды бақылау жөніндегі қызметті жүзеге асыру көзделмеген.

¹¹² Жергілікті бақылаушылар 1276 сайлау учаскесінің 1020-сына қатысты, оларға қатысты ХСБМ ашылу, дауыс беру және дауыстарды санау кезінде байқау жүргізді және тек 47 АСК-ның 4 -і (дауыс беру қорытындыларын шығару процесін бақылау) қатысты.

¹¹³ ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 8-тармағында «қатысушы мемлекеттер шетелдік және жергілікті бақылаушылардың болуы сайлау өтетін мемлекеттерде сайлау процесінің жақсаруына ықпал етуі мүмкін деп санайды» делінген. Сайлау туралы Заңның 20-1-бабында: «бақылаушылар бақылауы керек... тиісті бақылауды қамтамасыз ететін жағдайларда сайлау учаскесінде «және 43-бапқа сәйкес «сайлау учаскесіндегі дауыстарды санауға арналған үстелдер үй-жайда бар барлық адамдар УСК мүшелерінің әрекеттерін жақсы көре алатындай етіп орналастырылуы тиіс» дел. Қатысқан сенім білдірілген адамдар мен бақылаушылар бюллетеньдердегі белгілердің көрінуін қамтамасыз ететін қашықтықта және жағдайларда дауыстардың есептелуін бақылайды».

халықаралық бақылаушылар үшін аккредиттеу мүмкіндігін шектейді, бірақ шетелдік үкіметтік емес ұйымдарды қоспағанда.¹¹⁴

ЕҚЫҰ міндеттемелерінің тиімді орындалуын қамтамасыз ету үшін дауыс беру, дауыстарды санау және дауыс беру қорытындыларын шығару кезіндегі барлық рәсімдерге нақты шолуды қоса алғанда, сайлау процесінің барлық кезеңдеріне азаматтық және халықаралық байқаушылардың шектеусіз қол жеткізуін қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдау қажет.

ХІІІ. САЙЛАУ КҮНІ

Жалпы сайлау күні тыныш және ұйымшыл өтті.¹¹⁵ Күні бойы ОСК дауыс беру барысы туралы, оның ішінде сайлаушылардың келуі туралы жаңа деректерді жариялады, ол жалпыұлттық деңгейде 54,21% - құрады, бұл ретте сайлаушылардың ең төмен келуі Алматыда - 25,82% - 4 және Астанада - 42,91% - құрады. ХСБМ дауыс беруге қатысқан сайлаушылар саны мен сайлаушылардың келуі туралы ресми мәліметтер арасындағы сәйкессіздіктерді үнемі атап өтті.¹¹⁶

А. САЙЛАУ УЧАСКЕЛЕРІН АШУ ЖӘНЕ ДАУЫС БЕРУ

ХСБМ бақыланатын 117 учаскенің үшеуін қоспағанда, барлық сайлау учаскелерінің ашылуына оң баға берді. ХСБМ дауыс беру процесін 1201 бақылаудың 97% - случаяев оң бағалады. Жалпы сайлау учаскелерінің орналасуы дауыс беру үшін жеткілікті деп бағаланғанымен, байқалған учаскелердің 3% ол дауыс беру құпиясын қамтамасыз етпеді және учаскелер адамдарға толы болды. Дауыс беру процедуралары негізінен орындалды, бірақ сайлаушылардың топтық дауыс беруі және бюллетеньдерін суретке түсіруі сәйкесінше қатысқан учаскелердің 3% және 5% ХСБМ-мен белгіленді.¹¹⁷

Учаскелік сайлау комиссияларының мүшелері дауыс беру құпиясының барлық аспектілерін қорғауды ұдайы қамтамасыз етуге тиіс.

Байқалған сайлау учаскелерінде УСК мүшелерінің шамамен үштен екісі көптеген төрағалар сияқты әйелдер болды. Байқалған сайлау учаскелерінің шамамен 5% - на бөгде адамдар қатысты. Жалпы алғанда, олар УСК жұмысына араласпады. Саяси партиялар мен кандидаттардың бақылаушылары мен сенімді адамдары бақыланатын учаскелердің басым көпшілігінде (91%),

¹¹⁴ Мысалы, ДИАҚБ СБМ Норвегияның Хельсинки комитетіне осы негізде аккредиттеуден бас тартылғаны туралы ақпараттандырылды. Сыртқы істер министрлігі халықаралық ұйым мемлекетаралық немесе үкіметаралық ұйым деп түсінеді деген жауап берді. ЕҚЫҰ-ның 1999 жылғы Ыстамбұл құжатының 25-тармағында ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер «өз сайлауына басқа қатысушы мемлекеттерден, ДИАҚБ, ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясынан және [өз] сайлауының барысын бақылағысы келетін тиісті институттар мен ұйымдардан бақылаушыларды шақыруға» міндеттенді.

¹¹⁵ Сайлауға бірнеше күн қалғанда Алматы, Астана, Бөрлі ауданы (Батыс Қазақстан), Көкшетау, Қостанай, Петропавл және Шымкент *әкімдіктері* 19 наурыздағы сайлауды өткізуге қарсы бейбіт жиналыстар ұйымдастыру туралы «Алга, Қазақстан» белсенділерінің хабарламаларын қабылдамады. Сайлау күні тіркеуден шығарылған «Алга, Қазақстан» кандидаты Амангелді Джахин мен белсенді Марат Мұсабаев Астанада рұқсат етілмеген жиналыс өтетін жерге жақындауға тырысып ұсталды.

¹¹⁶ Сайлау күні бойы ХСБМ бақылаушылары сайлаушылар тізімінде тіркелген сайлаушылар саны, олар келген кезде дауыс берген сайлаушылар саны, сондай-ақ олар барлық бақыланатын сайлау учаскелерінен кеткен кезде дауыс берген сайлаушылар саны туралы мәліметтер жинады. Бұл деректердің статистикалық талдауы дауыстарын берген сайлаушылардың саны билік ресми түрде хабарлағаннан төмен болғанын көрсетеді. Сайлау учаскелерінің едәуір бөлігінде ХСБМ бақылаушыларына тіпті сұраныс бойынша сайлаушылар тізіміне кіруге рұқсат етілмеді. Сайлаушылар тізіміне визуалды тексеру берілген сайлау учаскелерінде сайлау учаскесінің қызметкерлері ұсынған деректер сайлаушылар тізімінде қойылған қолтаңбаларға сәйкес келді.

¹¹⁷ Кейбір жағдайларда сайлаушылар ХСБМ бақылаушыларына өздерінің бюллетеньдерін жұмыс берушілерге дауыс бергендерінің дәлелі ретінде суретке түсіретіндіктерін хабарлады.

негізінен «*Amanat*» партиясының (84%) және азаматтық бақылаушылар барған учаскелердің 82%-да болды. Дегенмен, бақылаулардың 12% - бақылаушылардың дауыс беру процедурасын нақты көру мүмкіндігі болмады, ал ХСБМ бақылаушылары бақыланатын сайлау учаскелерінің 5% - бәсп кедергісіз бақылау мүмкіндігіне ие болмады, бұл сайлау процесінің ашықтығына теріс әсер етті.

Түрлі мүгедектігі бар адамдардың дауыс беру процесіне қол жеткізуіне жәрдемдесу жөніндегі шараларға қарамастан, олардың дауыс беру орнына дербес қол жеткізуі бақыланатын сайлау учаскелерінің 33% - қамтамасыз етілмеген. Орналасу мүмкіндігі шектеулі сайлаушылар үшін жарамсыз болды, ал сайлау учаскесі сәйкесінше бақыланатын учаскелердің 9 және 6 пайызында арнайы жабдықтармен жабдықталмаған.

В. Дауыстарды санау

ХСБМ елеулі процедуралық қателіктер мен олқылықтарға байланысты байқалған 128 сайлау учаскесінің 58-із дауыс санын теріс бағалады. Бақыланатын 56 учаскеде дауыстарды санау процедуралары орындалмады және санаудың өзі нашар ұйымдастырылды. УСК мүшелері сайлаушылар тізіміндегі сайлаушылардың жалпы санын жарияламады (65 жағдай), сайлаушылар тізіміндегі қолтаңбалар негізінде берілген бюллетеньдердің санын анықтамады (67 жағдай) және сайлаушыларды әр бюллетень бойынша таңдауды жарияламады (91 жағдай), маңызды салыстыру кезеңдерін өткізіп жіберіп, процестің тұтастығына және дауыстарды санауға күмән келтірді.

99 жағдайда бюллетеньдер үміткерлер бойынша сұрыпталғанға дейін есептелмеді, ал бақыланатын 12 учаскеде дауыс беру жәшіктерінде табылған тиісті сайлау түрі бойынша бюллетеньдердің жалпы саны сайлаушылар тізіміне қол қойған сайлаушылар санынан асып түсті. 32 жағдайда жарамсыз бюллетеньдер негізді түрде анықталмады, ал 27 жағдайда сәйкес келмеді.

12 жағдайда сайлау учаскелерінде бөгде адамдар, сондай-ақ УИК жұмысына басшылық жасаған немесе оған араласқан УИК мүшесі болып табылмайтын адамдар байқалды. 8 жағдайда ресми хаттамаларға УСК мүшелері дауыстарды санағанға дейін алдын ала қол қойған және ММНВ сайлаушылар тізіміндегі, нәтижелердегі немесе хаттамалардағы жазбаларды қасақана бұрмалау жағдайларын байқаған. Нәтижелер туралы хаттамалар 24 жағдайда толық толтырылмаған немесе қаламмен толтырылмаған, ал 55 жағдайда хаттамаға енгізілгенге дейін сандар дауыстап айтылмаған. Бақыланатын 128 есептің 42-сінде хаттамалардың қол қойылған көшірмелері көпшілік назарына ілінбеді.

Азаматтық бақылаушылардың 49 жағдайда дауыстарды санау рәсімдерін нақты көру мүмкіндігі болмады. ХСБМ бақылаушылары бақылаушылары 38 жағдайда шектеусіз бақылау мүмкіндігіне ие болмады және санау процедураларының жартысынан көбінде бақылаушылар сайлаушылардың белгілерін анық көре алмады. санау кезінде бюллетеньдерде бұл ашықтықты бұзды. Жалпы, дауыстарды санау процесі ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.4-тармағына сәйкес дауыстардың есептеліп, әділ жарияланғанына үлкен күмән тудырды.¹¹⁸

С. Дауыс беруді қорытындылау және сайлау нәтижелерін жариялау

ХСБМ байқалған 47 САК-нің 12-сін қорытындылау процесін теріс бағалады, негізінен ашықтықтың болмауына байланысты, өйткені бақылаушылардың процедураларды нақты көру мүмкіндігі болмады. 17 жағдайда ХСБМ бақылаушылары шектеулерге тап болды, ал 2 жағдайда оларға қорытындылау процесін бақылауға толық рұқсат етілмеді. Төрт жағдайда оларға тек УСК

¹¹⁸ ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.4-тармағында қатысушы мемлекеттер «дауыстардың жасырын дауыс беру немесе баламалы еркін дауыс беру процедурасы арқылы берілуін және олардың ресми нәтижелерін жариялаумен адал есептелуін және хабарлануын қамтамасыз етеді» делінген.

қорытындыларын өңдеуге рұқсат етілді, онда олар дауыстарды санауды қадағалады.¹¹⁹ Бір жағдайда, ХСБМ бақылаушылары олар келген кезде АСК жабылғанын хабарлады және олардан таңертең кейінірек оралуды сұрады, ал бір жағдайда олар қорытындылау жоғары деңгейде жүргізілетінін хабарлады (ОСК-да).¹²⁰

ХСБМ 17 жағдайда қабылдау және қорытындылау шарттары нашар ұйымдастырылғандықтан және орын тапшылығынан қанағаттанарлықсыз болғанын, ал 6 жағдайда АСК адамдардың толып кетуіне байланысты екенін атап өтті. Бес кене жұмысында елеулі процедуралық қателіктер мен олқылықтар атап өтілді. ХСБМ 2 жағдайда хаттамалардың қасақана бұрмалануын байқады, ал 16 жағдайда АСК лауазымды адамдары УСК хаттамаларының деректерін нәтижелердің жиынтық кестесіне енгізбеді. 4 жағдайда УСК мүшелері АСК-ның ресми шешімінсіз АСК-на хаттамаларға өзгерістер енгізді, ал 10 жағдайда УСК АСК-да дауыс беру қорытындылары туралы хаттамаларды толтырды. Аймақтық немесе жергілікті деңгейде бөлінген сайлау нәтижелері жарияланған жоқ.

Сайлау нәтижелерінің дұрыстығын қамтамасыз ету үшін сайлау комиссиялары тиісті оқытудан өтуге, ал дауыстарды санау және қорытындылау кезінде бақылаушылардың толық көрінуінің рәсімдік кепілдіктерін қатаң сақтауға тиіс.

ОСК 20 наурыздағы сайлаудың алдын-ала нәтижелерін жариялады және сайлау күнінен бастап заңмен белгіленген 10 күндік мерзімде 27 наурызда сайлау нәтижелерінің қорытынды қорытындысын шығарды. Дегенмен, дауыстарды санау және дауыс беруді қорытындылау кезіндегі елеулі бұзушылықтар туралы шағымдар әлі де қаралуда, бұл іс жүзінде сайлау күніндегі бұзушылықтарға қатысты құқықтық ден қою және қорғау құралдарын ұсынууды жоққа шығарады. олардың сайлау нәтижелеріне әсер етуі мүмкін дауыс беру, бұл ЕҚЫҰ міндеттемелеріне қайшы қайшы келеді.¹²¹

ОСК бір мандатты сайлау округтері бойынша сайланған кандидаттарды және пропорционалды жүйе бойынша тиісті саяси партиялар алған орындардың санын жариялады.¹²² «*Amanat*», «*Ақ Жол*» және ҚХП – дан басқа *Мәжіліске* үш жаңа партия – «*Ауыл*», «*Respublica*» және ЖСДП кірді. Бір мандатты сайлау округтері бойынша 29 орынның 22-сіне «*Amanat*» ұсынған кандидаттар ие болды. Бұл заң бойынша талап етілмейтіндіктен, ОСК УСК бойынша бөлінген нәтижелерді жарияламады, осылайша ашықтықтың маңызды кепілдігін айналып өтіп, халықтың сеніміне нұқсан келтірді. Бірде-бір партия сайлау нәтижелеріне наразылық білдірген жоқ.

Ашықтықты арттыру, есептілікті күшейту және сайлау нәтижелерінің тұтастығын қамтамасыз ету үшін Орталық сайлау комиссиясы өзінің веб-сайтында сайлау учаскелері мен аудандары бойынша бөлінген дауыс беру нәтижелерін олардың түсуіне қарай қолжетімді форматта жариялауға тиіс.

Сайлаудан кейінгі кезеңде Ақтау, Алматы, Астана, Орал, Петропавл, Шымкент, Жаңаөзен *әкімдіктері* кейбір азаматтық белсенділер мен депутаттыққа кандидаттарға сайлау нәтижелерін жарамсыз деп тануды талап етіп, митингілер өткізуден бас тартты. *Әкімдіктер* өтініш берушілерге митингілерді өткізу орындары брондалғанын немесе берілген хабарламаларда жеткілікті ақпарат

¹¹⁹ Байқаушылар Астана және Өскемен АСК дауыс беру қорытындыларын шығару процесіне қол жеткізе алмады. Қызылорда, Өскемен және Павлодарда ХСБМ бақылаушыларына өздері барған және дауыстарды санауды бақылаған учаскелік сайлау комиссиясын ғана бақылау құқығы берілді.

¹²⁰ Ақтауда АСК жабық болды, ал Петропавлда бақылаушылар округтік сайлау комиссиясына қайта жіберілді.

¹²¹ ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 5.10-тармағы қатысушы мемлекеттерді әрқайсысына «негізгі құқықтарды құрметтеуге кепілдік беру және заңнаманың сақталуын қамтамасыз ету үшін әкімшілік шешімдерден тиімді құқықтық қорғау құралдарын» беруге міндеттейді.

¹²² Заңға сәйкес, сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін 10 күн ішінде саяси партиялар мандаттарды олардың тізіміне енгізілген кандидаттар арасында бөлуге мәжбүр болды.

жоқ екенін хабарлады. Кейбір өзін-өзі ұсынған кандидаттар сайлау нәтижелері «*Amanat*» партиясының немесе билік қолдаған кандидаттың пайдасына бұрмаланғанын ашық айтты. 20-22 наурыз аралығында бірнеше өзін-өзі ұсынған кандидаттар Алматы, Қарағанды, Орал және Шымкент қалаларында жиналды. Олар сайлау қорытындыларын жарамсыз деп тануды талап ететін және жаңа сайлау өткізуге шақыратын баспасөз мәслихаттарын ұйымдастырды. 1 сәуірде Алматыда түрлі өңірлерден келген 20-ға жуық бұрынғы кандидат жиналып, сайлау нәтижелерін мойындамағаны туралы мәлімдеп, «Халық Парламентін» құрды.

XIV. ҰСЫНЫСТАР

Мәтіндегі ұсынымдар Қазақстанда сайлау өткізуді одан әрі жақсарту және оларды ЕҚЫҰ міндеттемелеріне және демократиялық сайлау өткізу жөніндегі басқа да халықаралық міндеттемелер мен стандарттарға толық сәйкестендіру жөніндегі күш-жігерді қолдау мақсатында ұсынылады. Бұл ұсыныстарды әлі орындалмаған ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсыныстарымен бірге қарастырған жөн.¹²³ ДИАҚБ Қазақстан билігіне сайлау процесін одан әрі жетілдіруге және осы және алдыңғы есептерде қамтылған ұсынымдарды орындауға жәрдемдесуге дайын.

A. БАСЫМДЫҚТЫ ҰСЫНЫСТАР

1. Билік ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының 3 және 7.6-тармақтарына сәйкес толыққанды плюралистік және бәсекелі саяси ортаны құру жөніндегі одан әрі күш-жігер туралы мәселені қарастыруы керек.
2. Сайлау нормативтік-құқықтық базасы, сондай-ақ бірлестіктердің, бейбіт жиналыстардың бостандығына және пікір білдіруге қатысты заңнаманың тиісті ережелері адам құқықтары саласындағы халықаралық міндеттемелерге және демократиялық сайлау өткізу стандарттарына сәйкестігі тұрғысынан қосымша қайта қаралуға тиіс. Мемлекеттік органдар мен сайлау органдары заңдарды негізгі бостандықтардың тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіндей етіп қолдануы керек.
3. Сайлау комиссиялары мүшелерін тағайындау және қызметінен босату жүйесі олардың мемлекеттік институттардан, жергілікті билік органдарынан және саяси партиялардан нақты тәуелсіздігін қамтамасыз етуі керек.
4. Шынайы саяси плюрализмді дамыту үшін билік жеке адамдар мен топтардың негізсіз шектеулерсіз жаңа саяси партиялар құру құқығын қамтамасыз етуі керек. «Саяси партиялар туралы» Заңда тіркеудің рәсімдік қағидалары бірлестіктер бостандығына құқықтың тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге тиіс. Тіркеуші органдар заң ережелерін оларға тіркеу процестерінің ашықтығы мен объективтілігін төмендететін тәсілмен қолданудан аулақ болуға және олқылықтарды түзету мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс.

¹²³ [ЕҚЫҰ-ның 1999 жылғы Ыстамбұл құжатының](#) 25-тармағына сәйкес, ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер «ДИАҚБ қорытындыларына сайлау өткізілуін бағалаумен және ұсынымдармен дереу ден қою» міндеттенді. ДИАҚБ СБМ алдыңғы ұсынымдардың орындалуын былайша бағалайды: [2021 жылғы парламенттік сайлау бойынша қорытынды есептің](#) (2021 жылғы қорытынды есеп) 7, 10 және 18 ұсынымдары толық көлемде орындалды. [2019 жылғы президенттік сайлауы бойынша қорытынды есептің 12-ұсынымы](#) (2019 жылғы қорытынды есеп) және [2021 жылғы қорытынды есептің 9 және 23-ұсынымдары](#) негізінен орындалды. [Ұсыныстар 1, 4, 6-9, 13-15, 18, 19, 24, 29](#) 2019 жылғы қорытынды есептің 31-і, [2021 жылғы қорытынды есептің 2.3.8, 12-15, 19 және 25-ұсынымдары](#) және [2022 жылғы референдум бойынша қорытынды есептің 8-ұсынымы](#) ішінара орындалды. Сондай-ақ, [сайлау жөніндегі ДИАҚБ ұсынымдарының дерекқорын қараңыз.](#)

5. Халықаралық стандарттарға толық сәйкестік үшін «Бейбіт жиналыстар туралы» Заң бейбіт жиналыстарға, оның ішінде саяси сипаттағы және сайлау кезінде құқықтың толыққанды жүзеге асырылуын қамтамасыз ететіндей қайта қаралып, қолданылуы тиіс. Қоғамдық іс-шараларды өткізу туралы хабарламалар тетігі бейбіт жиналыстарға неғұрлым тиімді жәрдемдесу мақсатында қайтадан қайта қаралуға тиіс, ал оларды өткізуден бас тарту айрықша шара болуға тиіс.
6. Халықаралық стандарттарға сәйкес сөз еркіндігіне кепілдік беру және қолдау үшін бұқаралық ақпарат құралдарының нормативтік-құқықтық базасы қайта қаралуы керек. Жала жапқаны және көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін қылмыстық қудалауды, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің ар-намысы мен қадір-қасиетін ерекше қорғауды көздейтін нормаларды толығымен жою керек.
7. ЕҚЫҰ міндеттемелерінің тиімді орындалуын қамтамасыз ету үшін дауыс беру, дауыстарды санау және дауыс беру қорытындыларын шығару кезіндегі барлық рәсімдерге нақты шолуды қоса алғанда, сайлау процесінің барлық кезеңдеріне азаматтық және халықаралық байқаушылардың шектеусіз қол жеткізуін қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдау қажет.
8. Ашықтықты арттыру, есептілікті күшейту және сайлау нәтижелерінің тұтастығын қамтамасыз ету үшін Орталық сайлау комиссиясы өзінің веб-сайтында сайлау учаскелері мен аудандары бойынша бөлінген дауыс беру нәтижелерін олардың түсуіне қарай қолжетімді форматта жариялауға тиіс.

В. БАСҚА ҰСЫНЫСТАР

Сайлау жүйесі және нормативтік-құқықтық база

9. Мәжіліс депутаттарын саяси партиялар тарапынан мандаттардан айыруға кедергі келтіретін құқықтық кепілдіктер енгізу туралы мәселені қарау қажет.
10. Дауыстардың теңдігін қамтамасыз ету үшін бір мандатты сайлау округтерінің шекаралары келесі сайлауға дейін ашық және консультативтік негізде мерзімінен бұрын қайта қаралуы тиіс

Сайлауды ұйымдастыру

11. Ашықтығын арттыру үшін Орталық сайлау комиссиясының дайындық отырыстары жұртшылық үшін ашық болуы керек, ал төменгі деңгейдегі комиссиялардың отырыстары туралы хабарландырулар олардың келуін жеңілдету үшін алдын ала шығуы керек. Бұл ретте мұндай отырыстардың күн тәртібі мен хаттамалары уақтылы жариялануы тиіс.
12. Орталық сайлау комиссиясы сайлау процесіне қатысушылардың әртүрлі топтары, соның ішінде азшылық топтары, жастар және мүгедектігі бар сайлаушылар үшін оң күш-жігер жұмсауды және кешенді білім беру бағдарламаларын іске асыруды жалғастыруы керек. Атап айтқанда, бұл шаралар жасырын дауыс берудің маңыздылығы және үгіт-насихат жұмыстарын өткізудің және оны сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландырудың қолданыстағы ережелері сияқты тақырыптарды қамтуы керек.
13. Билік сайлау процесіне мүгедектігі бар адамдардың қатысуын қамтамасыз ету жөніндегі тиісті мүдделі тараптармен ынтымақтастықта жұмысты жалғастыруы және мұндай сайлаушыларға сайлау күні сайлау учаскелеріне дербес қол жеткізуді қамтамасыз етуі тиіс.

14. Учаскелік сайлау комиссияларының мүшелері дауыс беру құпиясының барлық аспектілерін қорғауды ұдайы қамтамасыз етуге тиіс.
15. Сайлау нәтижелерінің дұрыстығын қамтамасыз ету үшін сайлау комиссиялары тиісті оқытудан өтуге, ал дауыстарды санау және қорытындылау кезінде бақылаушылардың толық көрінуінің рәсімдік кепілдіктерін қатаң сақтауға тиіс.

Сайлаушыларды тіркеу

16. Бланкет бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан азаматтардың сайлау құқықтарынан айыру және заңдық әрекет қабілеттілігі белгісі бойынша шектеулер халықаралық міндеттемелерге сәйкес қайта қаралуға тиіс.

Кандидаттарды тіркеу

17. Қоныстану белгісі бойынша кандидатураларды ұсынуға қойылатын шектеулер халықаралық стандарттарға және озық тәжірибеге сәйкес қайта қаралуға тиіс.
18. Сайлау жарнасының мөлшерін азайту және оны қайтару шарттарын кеңейту туралы мәселені қарастыру қажет.
19. Үміткердің құқықтық мәртебесінің айқындылығын қамтамасыз ету үшін заңда қарастырылған барлық құжаттарды тексеру үміткерлерді тіркеу мерзімі аяқталғанға дейін бітуі керек. Алдыңғы қатарлы халықаралық практикаға сәйкес, заңнама мен үміткерлердің ұсыну құжаттарында олқылықтар болған жағдайда түзетулер енгізудің нақты мүмкіндігін қамтамасыз етуі тиіс.
20. Сайлау туралы заң кандидаттарды тіркеуден шығару пропорционалдылық қағидатына сәйкес және заңда нақты және жан-жақты анықталуы керек төтенше жағдайларда ғана қолданылуын қамтамасыз ету үшін қайта қаралуы керек.

Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстары

21. Әйелдердің саяси өмірге қатысуын кеңейту бойынша қосымша шараларды қарастыру қажет. Атап айтқанда, әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою жөніндегі комитеттің ұсынымдарына сәйкес, билік саяси партиялар үшін әйелдерді басшылық лауазымдарға және партиялардың басқарушы органдарына ілгерілету, сондай-ақ сайлауда әйел кандидаттардың санын көбейту бойынша ынталандыру енгізу туралы мәселені қарастыруы керек. Парламенттегі әйелдердің өкілдігін арттыру үшін кандидаттардың тізімін қалыптастыру кезінде де, мандаттарды бөлу кезінде де гендерлік квотаны тиімді қолдану қажет.

Сайлау алдындағы үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру

22. Барлық партиялар мен кандидаттарға әділ қарым-қатынасты қамтамасыз ету үшін мемлекеттік органдар бұдан былай банк шоттарына тең және уақтылы қол жеткізуге ықпал етуі тиіс.
23. Сайлау алдындағы үгіт-насихатты жүргізудің тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету үшін барлық мажоритарлық кандидаттар заңнамаға сәйкес мемлекеттік субсидияларға тиімді және уақтылы қол жеткізуі тиіс.

24. Сайлау алдындағы үгіт-насихатты қаржыландырудың ашықтығын қамтамасыз ету үшін үміткерлердің сайлау қорларына қайырымдылық көздерін ашып, үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру туралы есептерді уақтылы және егжей-тегжейлі жариялау қажет.
25. Нормативтік-құқықтық база үгіт-насихат жұмыстарын қаржыландыру ережелерін бұзғаны үшін пропорционалды және шектейтін санкцияларды қарастыруы керек

Бұқаралық ақпарат құралдары

26. Қолда бар ақпараттың әртүрлілігін арттыру және плюрализмді дамыту үшін мемлекеттік теледидар басшылықты тәуелсіз тағайындаумен, көпжақты қаржыландырумен және жұртшылық тарапынан нақты белгіленген қоғамдық мандатпен шынайы толыққанды қоғамдық хабар таратушы компанияға айналуы тиіс.
27. Бұқаралық ақпарат құралдарына иелік етуге қатысты толық ашықтықты қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдау және түпкілікті бенефициарларды нақты айқындау қажет.
28. Мемлекеттік жарнама мен субсидияларды бөлу ашық және кемсітпейтін болуға, нақты және объективті өлшемдерге негізделуге және тәуелсіз органмен басқарылуға тиіс.
29. Ақпаратқа қол жеткізу құқығын тиімді іске асыру үшін билік органдары қоғамдық мүддені білдіретін институционалды ақпаратты ашық қолжетімділікте белсенді түрде жариялауы тиіс. Мұндай ақпаратқа қол жеткізу қарапайым, жылдам, тиімді және практикалық болуы керек, сұраныстардың кең ауқымын қамтуды жеңілдетеді. Ақпарат беруден бас тарту нақты негізделуі және оларға шағымдану мүмкіндігі көзделуі тиіс. Ақпаратқа қол жеткізудің жалпы шектеулері нақты анықталуы керек және әр жағдайда белгіленбеуі керек.
30. Ашықтық пен жария есеп беру критерийлеріне жауап беретін нақты мандаты бар бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіз реттеушісін құру туралы мәселені қарастыру қажет. Осы реттеуші органның мүшелерін тағайындау жүйесі өкілдіктің алуан түрлілігін қамтамасыз етуі, мүдделер қақтығысын болдырмауы және тәуелсіздікке кепілдік беруі тиіс.
31. Халықаралық стандарттарға сәйкес, веб-сайттарды бұғаттау тек заңға сәйкес анықталған объективті және ашық критерийлер негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Мүмкін болатын шектеулер белгілі бір контентке бағытталуы керек, ал бүкіл веб-сайттарға жалпы тыйым салудан аулақ болуы керек. Веб-сайт иелері мен жұртшылыққа сотқа жүгінудің нақты мүмкіндігі болуы үшін бұғаттау фактілері туралы хабарлау қажет. Бұғатталған веб-сайттардың жиынтық тізілімі көпшілікке қол жетімді болуы керек.

Сайлау дауларын реттеу

32. Сайлау дауларын реттеудің ашықтығын арттыру үшін Орталық сайлау комиссиясы шағымдарды ашық отырыстарда қарауға, ал шешімдер мен олардың негіздемелері жария болуға тиіс.
33. Іс жүзінде соттардың шағымдарды қарауының ашықтығын қамтамасыз ету үшін қосымша күш-жігер жұмсалуды керек. Жұртшылықтың сот отырыстарына қолжетімділігі тыңдау кестесін уақтылы жарияламау немесе келушілерді алдын ала келісу сияқты негізсіз әкімшілік кедергілермен шектелмеуі тиіс.

34. Сайлау нәтижелерін жариялау мерзімдері Орталық сайлау комиссиясы сайлау нәтижелерін жариялағанға дейін шағымдану үшін толық мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге тиіс. Постэлекторалдық кезеңде дауларды реттеуге қатысты нормативтік-құқықтық база барлық деңгейлерде дауыс беру қорытындылары туралы хаттамаларға дауласу мүмкіндігін тікелей көздеуге және нәтижелер дәл анықталмаған жағдайларда тиімді құқықтық қорғау құралын қамтамасыз етуге тиіс.
35. Сайлау ұйымдастырушылары мен сот билігінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін сайлау дауларын шешу процесінде прокуратураның өкілеттіктерін шектеу туралы, атап айтқанда, сайлауға байланысты істерді қарау кезінде прокурорлардың сот тыңдауларына қатысуын шектеу туралы мәселені қарау керек.

ҚОСЫМША I: САЙЛАУДЫҢ СОҢҒЫ НӘТИЖЕЛЕРІ ¹²⁴

**2023 жылғы мерзімінен бұрын парламенттік сайлаудың нәтижелері -
 Пропорционалды жүйе**

Тіркелген сайлаушылар саны	12,035,578
Бюллетеньдер алған сайлаушылар саны	6,517,360
ЕШК көмегімен дауыс бергендердің саны	8,340
Мобильді дауыс беру арқылы дауыс бергендердің саны	86,814
Жарамсыз бюллетеньдер саны	158,046 (2.42%)
Сайлаушылардың келуі	54.21%

Саяси партия	Дауыстар	%	Орындар (пропорцион алды түрде бөлінген)	Орындар (бір мандатты округтері бойынша)	Барлық орындар
«Ақ Жол» демократиялық партиясы	535,139	8.41	6	-	6
«Amanat»	3,431,510	53.90	40	22	62
«Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы	693,938	10.90	8	-	8
Жалпыұлттық социал-демократиялық партия	331,058	5.20	4	-	4
«Baytaq»	146,431	2.30	-	-	-
Қазақстан Халық партиясы	432,920	6.80	5	-	5
«Respublica»	547,154	8.59	6	-	6
Барлығына қарсы	248,291	3.90			
Өзін-өзі ұсынған кандидаттар	-	-	-	7	7
Барлығы	6,366,441	100.0	69		98

Мажоритарлық жүйе

Атауы	Ұсынылған кандидаттар	Тіркелген кандидаттар	Алынған мандаттар саны
«Ақ Жол» демократиялық партиясы	24	9	-
«Amanat»	29	27	22
«Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы	9	7	-
Жалпыұлттық социал-демократиялық партия	6	6	-
«Baytaq»	4	2	-
Қазақстан Халық партиясы	15	13	-
«Respublica»	4	2	-
Қоғамдық бірлестіктер	4	4	-
Өзін-өзі ұсынған кандидаттар	525	300	7
Барлығы	620	370	29

ҚОСЫМША II: САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ ЖӨНІНДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МИССИЯНЫҢ ҚҰРАМЫНА КІРГЕН БАҚЫЛАУШЫЛАРДЫҢ ТІЗІМІ**ЕҚЫҰ ПАРЛАМЕНТТІК АССАМБЛЕЯСЫ**

Ирен	Хараламбидис	Арнайы үйлестіруші	Кипр
Райнхольд	Лопатка	Делегация басшысы	Австрия
Лилит	Галстиан	Парламент Депутаты	Армения
Петра	Баур	Парламент Депутаты	Австрия
Эва	Эрнст-Дзидзич	Парламент Депутаты	Австрия
Аксель	Кассеггер	Парламент Депутаты	Австрия
Гийом	Дефос	Парламент Депутаты	Бельгия
Давор	Бернардич	Парламент Депутаты	Хорватия
Хрвое	Симич	Парламент Депутаты	Хорватия
Звонимир	Цоскот Кырякоу	Парламент Депутаты	Хорватия
Кириакос	Хаджияни	Парламент Депутаты	Хорватия
Збынек	Линхарт	Парламент Депутаты	Чех Республикасы
Яна	Пастушова	Парламент Депутаты	Чех Республикасы
Люси	Потучкова	Парламент Депутаты	Чех Республикасы
Ян	Рихтер	Парламент Депутаты	Чех Республикасы
Ладислав	Ваславец	Парламент Депутаты	Чех Республикасы
Свен	Сестер	Парламент Депутаты	Эстония
Марко	Сорин	Парламент Депутаты	Эстония
Паскаль	Лекамп	Парламент Депутаты	Франция
Николоз	Самхарадзе	Парламент Депутаты	Грузия
Даниела Фредерике	Де Риддер	Парламент Депутаты	Германия
Мэнфред	Грунд	Парламент Депутаты	Германия
Мальте	Кауфман	Парламент Депутаты	Германия
Тобиас Александер	Винклер	Парламент Депутаты	Германия
Мауро	Дель Барба	Парламент Депутаты	Италия
Скайдрит	Абрама	Парламент Депутаты	Латвия
Лаурис	Лизбовскис	Парламент Депутаты	Латвия
Александр	Мускат	Парламент Депутаты	Мальта
Фарахназ	Карими	Парламент Депутаты	Нидерланды
Джерон	Рекорд	Парламент Депутаты	Нидерланды
Александр	Стокебо	Парламент Депутаты	Норвегия
Борд Андре	Хоксруд	Парламент Депутаты	Норвегия
Барбара Халина	Бартус	Парламент Депутаты	Польша
Роберт	Доухан	Парламент Депутаты	Польша
Казимеж Мариуш	Клейна	Парламент Депутаты	Польша
Агнешка Доминика	Помаска	Парламент Депутаты	Польша
Мария Паула	Да Граса Кардосо	Парламент Депутаты	Португалия
Флорин-Александрю	Алексе	Парламент Депутаты	Румыния
Илие Дан	Барна	Парламент Депутаты	Румыния
Костел Некулай	Дунава	Парламент Депутаты	Румыния
Мишель	Муратори	Парламент Депутаты	Сан Марино
Мойка	Сетинч Пасек	Парламент Депутаты	Словения
Люция	Тасер	Парламент Депутаты	Словения
Мария дель Кармен	Мартинес	Парламент Депутаты	Испания
Пере Хоан	Понс	Парламент Депутаты	Испания
Иохан	Бусер	Парламент Депутаты	Швеция
Маргарита	Цедерфельт	Парламент Депутаты	Швеция
Ларс	Изаксон	Парламент Депутаты	Швеция
Ульрик	Нильсон	Парламент Депутаты	Швеция
Карина	Одебринк	Парламент Депутаты	Швеция
Бьёрн	Содер	Парламент Депутаты	Швеция
Хелена	Сторкенфельд	Парламент Депутаты	Швеция

Маркус	Вихель	Парламент Депутаты	Швеция
Артур	Шерасимов	Парламент Депутаты	Украина
Рупа Аша	Хук	Парламент Депутаты	Ұлыбритания
Николас	Смит	Парламент Депутаты	Ұлыбритания
Нодирион	Абдувалиев	Парламент Депутаты	Өзбекстан
Феруза	Нигматова	Парламент Депутаты	Өзбекстан
Фахриддин	Саматов	Парламент Депутаты	Өзбекстан
Лукас	Мусси	Делегация мүшесі	Австрия
Ольгица	Толич	Делегация мүшесі	Хорватия
Элени	Георгиоу	Делегация мүшесі	Кипр
Сильвия	Андрисова	Делегация мүшесі	Чех Республикасы
Катерина	Косарикова	Делегация мүшесі	Чех Республикасы
Андреас	Бэйкер	Делегация мүшесі	Дания
Фарима	Дафтари	Делегация мүшесі	Франция
Стэфани	Колчанов	Делегация мүшесі	Франция
Анастасия	Гриадасова	Делегация мүшесі	Қырғызстан
Игорс	Айзтраутс	Делегация мүшесі	Латвия
Марцин Ежи	Микитинский	Делегация мүшесі	Польша
Ана Маргарита	Исидоро	Делегация мүшесі	Португалия
Анжелика	Иванищева	Делегация мүшесі	Ресей Федерациясы
Микаэла	Странска	Делегация мүшесі	Словакия
Симона	Де Циутис	Делегация мүшесі	Швеция
Манучехр	Салохудинов	Делегация мүшесі	Тәжікстан
Ирина	Сабашук	Делегация мүшесі	Украина
Дженис	Хельвиг	Делегация мүшесі	Америка Құрама Штаттары

ДИАҚБ ҚЫСҚА МЕРЗІМДІ БАҚЫЛАУШЫЛАРЫ

Ашот	Арушанян	Армения
Тамара	Ховнанян	Армения
Седанна	Маргарян	Армения
Бенджамин	Буасем	Австрия
Жозефина	Эбнер	Австрия
Мартина	Гайдос	Австрия
Петра	Польгар	Австрия
Харальд	Райнер	Австрия
Маттаус	Уитц	Австрия
Гийом	Шоке	Бельгия
Лоре	Хенс	Бельгия
Тамара	Болотенко	Канада
Бригида	Кросс	Канада
Гари	Эллис	Канада
Лора	Кеннеди	Канада
Элизабет	Кингстон	Канада
Сулев	Лаане	Эстония
Джулия	Эванс	Финляндия
Ксения	Глебова	Финляндия
Рииккамари	Мухонен	Финляндия
Микко	Ваухконен	Финляндия
Оскар	Бокель	Франция
Филиппин	Бриго	Франция
Гаель	Дюпон-Ферьер	Франция
Дамиен	Гентри	Франция
Марине	Мате	Франция
Бенуа	Паре	Франция
Сабрина	Руиджи	Франция
Изабель	Тураншо	Франция
Александра	Туссен	Франция

Сабин	Альк	Германия
Пауль	Аманн	Германия
Арнауд	Боманн	Германия
Хельмар	Бёнляйн	Германия
Заза	Бзишвили	Германия
Ульрике	Дасслер	Германия
Ребекка-Синтия	Довергне	Германия
Уте	Эхрен	Германия
Ирэн	Феллманн	Германия
Виктор	Флейш	Германия
Рандольф	Галла	Германия
Михаэль	Гаубманн	Германия
Рейнхард	Гессе	Германия
Томас	Хофман	Германия
Александр	Хук	Германия
Райнер	Клеффель	Германия
Ютта	Краузэ	Германия
Кристин	Лидтке	Германия
Магдалена	Метцлер	Германия
Кристен	Мюллер	Германия
Ульрике	Неундорф	Германия
Райнер	Оттер	Германия
Дженс	Принзхорн	Германия
Михаель	Рейнвальд	Германия
Патриция	Шерер	Германия
Ганс-Генрих	Шнайдер	Германия
Кристина	Селл	Германия
Марлене	Сик	Германия
Микаель	Вахлен	Германия
Бригит Ута	Веклер	Германия
Карина	Сзакс	Венгрия
Марта Таррне	Петерффи	Венгрия
Питер	Вагнер	Венгрия
Пауль	Бреннан	Ирландия
Фионнуала	Бреннан	Ирландия
Колин	Смит	Ирландия
Пьерлуиджи	Болиоли	Италия
Елизабетта	Бурба	Италия
Джулия	Пилия	Италия
Сандра	Брикайте	Литва
Кристина	Тамосайтите	Литва
Сабин	Двингер	Нидерланды
Маартен	Хореман	Нидерланды
Вильгельм	Нийссен	Нидерланды
Марианна	Де Уитг	Нидерланды
Моника	Бидер	Норвегия
Бендик	Элстад	Норвегия
Ларс Георг	Фордал	Норвегия
Труде	Ремме	Норвегия
Арилд	Штенберг	Норвегия
Ольгерд	Андрущишин	Польша
Мацей	Дашута	Польша
Кршиштоф	Дебски	Польша
Михал	Гродзки	Польша
Барабара	Качмарчик	Польша
Хелена	Коперска	Польша
Эва	Масланка	Польша

Мацей	Миельник	Польша
Барбара	Мровка-Ясецкая	Польша
Агнешка	Оржеховская	Польша
Анна	Погвизд	Польша
Марцин	Поплавски	Польша
Норберт	Рафалик	Польша
Алан	Рынио	Польша
Магдалена	Сидорович	Польша
Якуб	Свидерски	Польша
Кшиштоф	Васовски	Польша
Андрзей	Виерзибски	Польша
Гомеш де Фариа	Гимарайнш Жозе	Португалия
Кристу Габриель	Чирфот	Румыния
Кристина	Чиву	Румыния
Богдан	Топан	Румыния
Диана	Айнетдинова	Ресей Федерациясы
Георгий	Акаемов	Ресей Федерациясы
Мария	Алимова-Нефедова	Ресей Федерациясы
Руслан	Арсанукаев	Ресей Федерациясы
Егор	Бабурин	Ресей Федерациясы
Сергей	Бабуркин	Ресей Федерациясы
Александр	Бедритский	Ресей Федерациясы
Андрей	Бородин	Ресей Федерациясы
Алексей	Бударев	Ресей Федерациясы
Борис	Дьяконов	Ресей Федерациясы
Лука	Езерский	Ресей Федерациясы
Александр	Федяков	Ресей Федерациясы
Иван	Филатов	Ресей Федерациясы
Руслан	Голубовский	Ресей Федерациясы
Анна	Гожина	Ресей Федерациясы
Алексей	Грубый	Ресей Федерациясы
Артем	Кадырматов	Ресей Федерациясы
Алеся	Халяпина	Ресей Федерациясы
Наталия	Харитоновна	Ресей Федерациясы
Максим	Клочихин	Ресей Федерациясы
Анастасия	Кнышова	Ресей Федерациясы
Роман	Константинов	Ресей Федерациясы
Ирина	Косачева	Ресей Федерациясы
Евгений	Кожокин	Ресей Федерациясы
Юлия	Кудеева	Ресей Федерациясы
Дмитрий	Литцкай	Ресей Федерациясы
Марина	Лиукманова	Ресей Федерациясы
Евгений	Логинов	Ресей Федерациясы
Дмитрий	Макаров	Ресей Федерациясы
Дмитрий	Мальцев	Ресей Федерациясы
Айла	Мамедова	Ресей Федерациясы
Дмитрий	Морозенков	Ресей Федерациясы
Владислав	Новиков	Ресей Федерациясы
Андрей	Оцвальд	Ресей Федерациясы
Сергей	Оверченко	Ресей Федерациясы
Дарья	Пахомова	Ресей Федерациясы
Станислав	Притчин	Ресей Федерациясы
Платон	Рацкевич	Ресей Федерациясы
Вера	Романова	Ресей Федерациясы
Людмила	Садыкова	Ресей Федерациясы
Мария	Вилкова	Ресей Федерациясы
Александр	Владыченко	Ресей Федерациясы

Иван	Волков	Ресей Федерациясы
Виктория	Забийворота	Ресей Федерациясы
Иван	Заворин	Ресей Федерациясы
Дниель	Керекез	Словакия
Бенадик	Кисс	Словакия
Юрай	Петруска	Словакия
Альберто Рубио	Баррера	Испания
Марко Антонио Веласко	Фернандез	Испания
Изабель Лопес	Менчон	Испания
Микель Диего	Очоа	Испания
Хосе Гарсия	Сориано	Испания
Игнасио Фернандес-Коронадо	Суarez	Испания
Анхела Хаймес	Суarez	Испания
Мария Ампаро	Тортоса-Гарригос	Испания
Каспер Патрик	Андерссон	Швеция
Бендт Гуннар	Экхольм	Швеция
Матс Ингвар Хольгер	Экхольм	Швеция
Сёрен Ингемар Хокан	Энохссон	Швеция
Сара Элин Элизабет	Фалльстрём	Швеция
Сиг Леннарт	Гланс	Швеция
Оке Леннарт	Хаггрен	Швеция
Ларс Йонас	Холс	Швеция
Бернт Томми	Карлссон	Швеция
Клас Хенрик Макс	Кеттнакер	Швеция
Мартен	Лёфберг	Швеция
Матс Нильс	Мелин	Швеция
Торбьёрн	Мессинг	Швеция
Кайса	Норман	Швеция
Хокан Пер-Олов	Ньюман	Швеция
Пяр Улоф Даниэль	Олссон	Швеция
Инга	Сандберг	Швеция
Бьёрн Микаэль	Тедеман	Швеция
Йохан Эмануэль Вернер	Тейпар	Швеция
Ларс	Толлемарк	Швеция
Рафаэль	Бергер	Швейцария
Александра	Вон Аркс	Швейцария
Мишель	Каластри	Швейцария
Даниэль	Д'Эспозито	Швейцария
Мартин	Дамари	Швейцария
Марина Люция	Рьедер	Швейцария
Стефан	Зьеглер	Швейцария
Мехмет Акиф	Окур	Түркия
Александр	Андерсон	Ұлыбритания
Фиона	Андерсон	Ұлыбритания
Брюс	Бакнелл	Ұлыбритания
Сонали	Кампион	Ұлыбритания
Ричард	Крэкнелл	Ұлыбритания
Даниель	Крейг	Ұлыбритания
Льюис	Эммертон	Ұлыбритания
Александра	Грегори	Ұлыбритания
Йесим	Харрис	Ұлыбритания
Джон	Хейвард	Ұлыбритания
Эндрю	Хоултон	Ұлыбритания
Мэлани	Лезерс	Ұлыбритания
Франческа	Скотт	Ұлыбритания
Питер	Шутак	Ұлыбритания
Филиппа	Уэй	Ұлыбритания

Джеймс	Бигус	Америка Құрама Штаттары
Дженнифер	Бургиньон	Америка Құрама Штаттары
		Америка Құрама Штаттары
Хилари	Боун	
Джон	Кавано	Америка Құрама Штаттары
Мэтью	Домбовски	Америка Құрама Штаттары
		Америка Құрама Штаттары
Виктория	Донахью	
Айиеша	Елеусизов	Америка Құрама Штаттары
Нэнси	Эллиотт	Америка Құрама Штаттары
Шэрон	Фишер	Америка Құрама Штаттары
Тимоти	Гариль	Америка Құрама Штаттары
Джефри	Грегerson	Америка Құрама Штаттары
Эндрю	Гридински	Америка Құрама Штаттары
Динка	Гюрова	Америка Құрама Штаттары
Стефен	Хемфил	Америка Құрама Штаттары
Мэри-Маргарет	Хессе	Америка Құрама Штаттары
Кэвин	Кинан	Америка Құрама Штаттары
		Америка Құрама Штаттары
Хейди	Лернихан	
Дэвид	Леттеней	Америка Құрама Штаттары
Эндрю	Лонг	Америка Құрама Штаттары
Нэнси	Лубин	Америка Құрама Штаттары
Джулия	Менчин	Америка Құрама Штаттары
Джозеф	Матвеенко	Америка Құрама Штаттары
Джеймс	МакХью	Америка Құрама Штаттары
Диррел	Мун	Америка Құрама Штаттары
Марк	Моррисон	Америка Құрама Штаттары
Рената	Микитин	Америка Құрама Штаттары
Майкл	Паарльберг	Америка Құрама Штаттары
Габриель	Пакана	Америка Құрама Штаттары
Октавиус	Пинкард	Америка Құрама Штаттары
Роберт	Решке	Америка Құрама Штаттары
Филип	Рихтер	Америка Құрама Штаттары
Сиеда	Самира Али	Америка Құрама Штаттары
Дебора	Шейн	Америка Құрама Штаттары
Стивен	Шапиро	Америка Құрама Штаттары
Джон	Шеперд	Америка Құрама Штаттары
Даниель	Саймон	Америка Құрама Штаттары
Джейк	Следжерс	Америка Құрама Штаттары
Джордан	Смелли	Америка Құрама Штаттары
Дженни	Соури	Америка Құрама Штаттары
Сильвия	Станкова-Лумис	Америка Құрама Штаттары
Джеймс	Сткстилл	Америка Құрама Штаттары
Глигор	Ташкович	Америка Құрама Штаттары
Роберт	Уильямсон	Америка Құрама Штаттары
Бентон	Вайзхарт	Америка Құрама Штаттары
Фарход	Насриддинов	Өзбекстан
Джамшид	Шеров	Өзбекстан

ДИАҚБ СБМ-нің НЕГІЗГІ ТОБЫ

Эоган	Мёрфи	Миссия Басшысы	Ирландия
Рашад	Ширинов		Әзірбайжан
Антон	Томсен		Дания
Силке	Титтель		Германия
Димитра	Иоанну		Греция
Лазло	Белагьи		Венгрия
Рокко Джованни	Дибиаце		Италия
Ахмад	Расули		Қырғызстан
Макс	Бадер		Нидерланды
Томаш	Янчи		Польша
Светлана	Четайкина		Ресей Федерациясы
Саса	Покраяц		Сербия
Фаррух	Джуракулов		Тәжікстан
Егор	Тилпунов		Украина

ДИАҚБ ҰЗАҚ МЕРЗІМДІ БАҚЫЛАУШЫЛАРЫ

Маркус	Кротмайер	Австрия
Адам	Дрновски	Чех Республикасы
Патрик	Тауфар	Чех Республикасы
София Катрин	Свенссон	Дания
Тимо Юхани	Лэйн	Финляндия
Хелена	Марья-Тертту Лаатио	Финляндия
Марек	Базин	Франция
Камиль Кристин	Форит	Франция
Винсент	Годбийон	Франция
Анья	Бронни	Германия
Ральф-Михаэль	Питерс	Германия
Микаэль	Вирсинг	Германия
Валери	Амисулашвили	Грузия
Шина	Уолш МакМахон	Ирландия
Симонэ	Брокки	Италия
Людмила	Рудминаит	Литва
Юстина	Рудминаит	Литва
Мария	Фуглевааг Варсинска-Варси	Норвегия
Ганс Кристен	Кневелсруд	Норвегия
Матиас	ван Лохейзен	Нидерланды
Катерина	Коцева	Северная Македония
Елена	Баландина	Ресей Федерациясы
Всеволод	Перевозчиков	Ресей Федерациясы
Андрей	Волков	Ресей Федерациясы
Вероника	Куральт	Словения
Ларс	Толлемарк	Швеция
Томас	Холзер	Швейцария
Майя Барбара	Уэрлиманн	Швейцария
Роман Давид	Магри	Швейцария
Мэри	Блюстокинг	Америка Құрама Штаттары
Лаура Алехандра	Вильяльба	Америка Құрама Штаттары
Ричард	Уилер	Америка Құрама Штаттары
Эндрю	Юрковский	Америка Құрама Штаттары

ДИАҚБ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ

Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро (ДИАҚБ) қатысушы мемлекеттерге «адам құқықтары мен негізгі бостандықтардың толық сақталуын қамтамасыз етуге, заңның ережелерін ұстануға, демократия принциптерін ілгерілетуге және (...) демократиялық институттарды құру, нығайту және қорғау, сондай-ақ қоғамдағы толеранттылықты дамыту» міндеттерін орындайтын ЕҚЫҰ-ның негізгі ұйымы болып табылады (1992 жылғы Хельсинки саммитінің құжаты). Бұл ЕҚЫҰ-ның адами өлшемі деп аталады.

Варшавада (Польша) орналасқан ДИАҚБ 1990 жылғы Париж саммитінде еркін сайлау бюросы ретінде құрылды және 1991 жылы мамырда басталды. Бір жылдан кейін ұйымның атауы адам құқықтары мен демократияландыруды қамтитын кеңейтілген мандатты көрсету үшін өзгертілді. Бүгінде ұйымда 150 қызметкер жұмыс істейді.

ДИАҚБ - **сайлауды бақылау** саласындағы Еуропадағы жетекші агенттік. Жыл сайын Бюро ЕҚЫҰ аймағындағы сайлаудың ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, басқа да халықаралық міндеттемелер мен демократиялық сайлау стандарттарына және ұлттық заңнамаға қаншалықты сәйкес келетінін бағалау үшін мыңдаған бақылаушылардың бағытын үйлестіреді және ұйымдастырады. Бюроның бірегей әдістемесі сайлау процесінің барлық элементтерін терең талдауға мүмкіндік береді. Өз жобалары арқылы ДИАҚБ қатысушы мемлекеттерге олардың сайлау жүйесін жетілдіруге көмектеседі.

Демократияландыру Бюросының қызметіне мыналар кіреді: заңның үстемдігі, заңнамалық қолдау, демократиялық басқару, көші-қон және қозғалыс еркіндігі, гендерлік теңдік. Жыл сайын ДИАҚБ демократиялық құрылымдарды дамытуға бағытталған бірқатар мақсатты көмек бағдарламаларын жүзеге асырады.

ДИАҚБ сондай-ақ қатысушы мемлекеттерге ЕҚЫҰ-ның адами өлшем жөніндегі міндеттемелеріне сәйкес **адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын** көтермелеу және қорғау жөніндегі міндеттемелерін орындауда жәрдем көрсетеді. Бұған ынтымақтастықты дамыту, әлеуетті нығайту және терроризмге қарсы күрестегі адам құқықтары, адам саудасы құрбандарының құқықтарын қорғауды күшейту, адам құқықтары саласындағы білім беру және кадрлар даярлау, адам құқықтары саласындағы мониторинг және есеп беру, сондай-ақ әйелдерге қатысты адам құқықтары және қауіпсіздік сияқты тақырыптық салаларда тәжірибе алмасу мақсатында әртүрлі серіктестермен жұмыс істеу арқылы қол жеткізіледі.

Толеранттылық және кемсітпеу саласында ДИАҚБ қатысушы мемлекеттерге жеккөрушілік қылмыстарына және нәсілшілдік, ксенофобия, антисемитизм және төзімсіздіктің басқа түрлерінің көріністеріне жауап беруіне қолдау көрсетеді. ДИАҚБ-ның осы саладағы қызметі мынадай бағыттарға шоғырланған: заңнама; құқық қорғау органдарының қызметкерлерін оқыту; жеккөрушілік негізінде жасалған қылмыстар мен инциденттерге ден қоюды мониторингілеу, есеп беру және қадағалау; толеранттылықты, сыйластық пен өзара түсіністікті дәріптеуге арналған білім беру қызметі.

ДИАҚБ қатысушы елдерге **Рома мен Синтиге** қатысты саясат мәселелері бойынша кеңес береді. Бюро Рома және Синти қауымдастықтарындағы байланыстарды кеңейтуге және ұйымдастыруға ықпал етеді және осы қауымдастықтар өкілдерінің заң шығарушы органдардың жұмысына қатысуына ықпал етеді.

ДИАҚБ-ның барлық қызметі ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттермен, ЕҚЫҰ ұйымдарымен және далалық миссияларымен, сондай-ақ басқа да халықаралық ұйымдармен тығыз ынтымақтастықта жүзеге асырылады.

Толығырақ ақпаратты ДИАҚБ веб-сайтынан алуға болады (www.osce.org/odihr).